

**MÜHACİRƏT İRSİMİZDƏN:
MƏHƏMMƏDƏMİN RƏSULZADƏNİN
OTUZ MƏKTUBU**

BAKI-2018

1905.az KİTABI

Seriyanın ideya müəllifi və nəşiri

Elxan SÜLEYMANOV,

Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım

Assosiasiyasının prezidenti, Şamaxının millət vəkili

Seriyanın tərtibçisi

Fuad BABAYEV,

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, əməkdar jurnalist

Mühacirət irsimizdən: Məhəmmədəmin Rəsulzadənin otuz məktubu.

Tərtib edən, ön sözün, qeyd və şərhlərin müəllifi: Fərhad Cabbarov.

Bakı, 2018, 136 s.

Kitabda Məhəmmədəmin Rəsulzadənin azərbaycanlı mühacir Süleyman Təkinərə Türkiyədə yaşadığı dövrdə yazdığı məktublar toplanıb. Azərbaycan mühacirəti tarixinin öyrənilməsi üçün qiymətli mənbə rolunu oynayan məktublar 1950-1955-ci illəri əhatə edir. Kitabda həmçinin M.Rəsulzadənin və S.Təkinərin ayrı-ayrı illərə aid çıxışları, məqalələri, fotoşəkilləri təqdim olunub.

Cildin dizaynında Məhəmmədəmin Rəsulzadənin azərbaycanlı mühacir Süleyman Məmmədova (Təkinərə) yazdığı məktubların fotoşəkillərindən istifadə olunub.

Mənbə: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyası

ISBN 978 9952 511 13 0

© F.Cabbarov 2018

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	6
L.F. Deqler. Atamın son arzusu yerinə yetdi	18
 MƏKTUBLAR	 23
№ 1. 10.II.1950	23
№ 2. 2.V.1950	24
№ 3. 29.V.1950	25
№ 4. 5.VIII.1950	25
№ 5. 30.IV.1951	27
№ 6. 31.V.1951	28
№ 7. 10.XII.1951	28
№ 8. 3.II.1952	30
№ 9. 15.II.1952	32
№ 10. 21.II.1952	33
№ 11. 4.III.1952	34
№ 12. 16.IV.1952	35
№ 13. 19.IV.1952	36
№ 14. 10.V.1952	37
№ 15. 13.V.1952	38
№ 16. 29.V.1952	39
№ 17. 11.VI. 1952	40
№ 18. 21.VIII.1952	42
№ 19. 23.VIII.1952	43
№ 20. 5.IX.1952	44
№ 21. 19.X.1952	44

№ 22. 10.VI.1953	45
№ 23. 21.IV.1954	46
№ 24. 29.X.1954	48
№ 25. 23.XII.1954	49
№ 26. 28.XII.1954.....	51
№ 27. 2.I.1955	52
№ 28. 8.I.1955	53
№ 29. 15.I.1955	55
№ 30. 1.II.1955	58
 QEYD VƏ ŞƏRHLƏR	 61
 ƏLAVƏLƏR	 84
<i>M.Rəsulzadə. Azərbaycanca “Aprel inqilabı” (“Amerikanın səsi” radiosunda yayımlanan çıxış (1952))</i>	93
<i>M.Rəsulzadə. Azərbaycan xalqına xitab. (28 May – İstiqlal günü münasibəti ilə “Amerikanın səsi” radiosunda yayımlanan çıxış (1952))</i>	98
<i>S.Təkinər. Böyük bir inqilabın doğduğu mutlu bir gün</i>	103
<i>S.Təkinər. Müstəqil Azərbaycan dövlətini ümumrusiya mübarizəsinin tərkib hissəsi kimi qəbul edən bir təşkilat istiqlal üçün savaşıyan azərbaycanlıların mücadiləsini koor- dinə edə bilməz</i>	107
<i>S.Təkinər. Mətbuat həyatında 50 il</i>	113
<i>S.Təkinər. Azərbaycan istiqlalının böyük mücahidi</i>	120

<i>S.Təkinərin</i> M.Rəsulzadənin vəfatı ilə əlaqədar Azərbaycan Kültürünü Tanıtma Dərnəyinin təşkil etdiyi mərasimdə (13 mart 1955) nitqi	123
ADLAR GÖSTƏRİCİSİ	131
SUMMARY	135

*Məhəmmədəmin Rəsulzadənin Azərbaycanda ilk
tədqiqatçısı Mövsüm Əliyevin xatirəsinə ithaf olunur*

Ön söz

Arxivlərdə və muzeylərdə çalışmış tədqiqatçılar tarixi sənədlərlə təmasda olarkən həmişə qeyri-adi hisslər keçirir. Professi-onal maraq, yeni faktları üzə çıxarmaq ümidi, mövcud faktları yeniləri ilə təsdiqləmək arzusu onları yeni-yeni axtarışlara sövq edir. Lakin tarixi sənədi əlinə alarkən tədqiqatçını həm də başqa bir hiss – həyəcan hissi bürüyür. Xüsusilə həmin sənəd görkəmli şəxsiyyətin qələmindən çıxıb, qorunub saxlanılıb və illərdən, yüzillərdən sonra bizə gəlib çatıbsa, həyəcan birə-beş artır. Həmin həyəcan hissini bu sətirlərin müəllifi XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan milli-demokratik hərəkatının lideri, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucularından biri, həyatı və fəaliyyəti bu gün də örnək olan millət fədaisi Məhəmmədəmin Rəsulzadənin öz əli ilə yazdığı məktublara toxunarkən yaşamışdır. 100 yaşlı Cümhuriyyətimizin yubileyini qeyd etdiyimiz bu ildə həmin məktublar ölkənin ən böyük muzeyi olan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə hədiyyə edilmiş və onun kolleksiyasını zənginləşdirmişdir.

Məktublar muzeyə xoş təsadüf nəticəsində gəlib çıxmışdır. Tariximizlə yaxından maraqlanan ağsaqqal Rauf Həsənov görüşlərimizin birində mənə söyləmişdi ki, onda Məhəmmədəmin Rəsulzadənin azərbaycanlı mühacir Süleyman Təkinərə (S.Təkinər R.Həsənovun qayınatası Yusif Məmmədovun qardaşı idi) yazdığı məktublar var və o, həmin məktubların surətlərini muzeyə hədiyyə edə bilər. Mən isə yarıciddi yarızarafat Rauf müəllimə söylə-

dim ki, surətlər muzey üçün o qədər də maraqlı olmaz, verirsinizsə, məktubların əslini verin. Rauf müəllim razılaşıdı, lakin bildirdi ki, məktubları ona əmanət edən S.Təkinərin Almaniyada yaşayan qızı Leyla Firəngiz xanım Deqlerdən və S.Təkinərin Bakıda yaşayan nəvəsi Şahin Məmmədovdan razılıq alandan sonra muzeyə hədiyyə edə bilər. Məsələ müsbət həll edildikdən sonra M.Rəsulzadənin S.Təkinərə yazdığı otuz məktub, bir vizit kartı, makinada çap edilmiş bir çıxışın mətni Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə hədiyyə olundu və bu münasibətlə 2018-ci il mayın 16-da muzeydə təntənəli təqdimat mərasimi keçirildi.

Süleyman Təkinərin varislərinin bu addımı tarixi keçmişimizə olan diqqət və vətəndaşlıq mövqeyindən başqa, eyni zamanda bir nümunədir, çünki bu gün Cümhuriyyət və mühacirət tariximizə aid bir çox qiymətli materiallar hələ də ailə arxivlərində və şəxsi kolleksiyalarda qalmaqdadır. Həmin materialların muzeylərə və arxivlərə verilməsi həm onların daha əlverişli şəraitdə mühafizə edilməsinə, həm də ictimaiyyətin, tədqiqatçıların onlarla tanış olmasına daha geniş imkanlar yaradardı. Düşünürəm ki, S.Təkinərin qohumlarının atdığı addım digər soydaşlarımız üçün də müsbət nümunə olacaq və gələcəkdə həm muzeylərimiz, həm də arxivlərimiz öz fondlarını yeni-yeni tarixi sənədlərlə, fotosəkillərlə, əşyalarla zənginləşdirə biləcəklər.

“...Bu mübarək əlləri öpmək üçün mən çox-çox dolaşdım”

Məhəmmədəmin Rəsulzadənin məktublaşdığı Süleyman Təkinər kim idi?

Süleyman Məmmədəli oğlu Məmmədov (Təkinər soyadını

mühacirətdə olarkən götürmüşdür) 1917-ci ildə Bakının Mərdəkan qəsəbəsində doğulmuşdur. Atası repressiya qurbanı olmuş, ailə üzvlərinin xatirəsinə əsasən, bircə “sovet hökumətinin yolları pisdır” kəlməsinə görə həbs edilmiş və həbs düşərgəsində dünyasını dəyişmişdir. Gənc Süleyman Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun tarix fakültəsini bitirmişdir. O, 40-cı illərin əvvəllərində Gəncə Müəllimlər İnstitutunun tarix fakültəsində Ümumi tarix kafedrasının müəllimi və müdiri işləmişdir¹.

1942-ci ildə S.Təkinər sovet-alman müharibəsinə göndərilmiş və bir ildən sonra almanlara əsir düşmüşdür. Müharibənin sonuna yaxın Almanıyanın məğlub olması azərbaycanlı legionerləri seçim qarşısında qoymuşdu: onlar ya sovet ordusuna təslim olmalı (o zaman legionerləri həbs və repressiyalar gözləyirdi), ya da öz həyatlarını xilas etmək üçün başqa yollar aramalı idilər. S.Təkinər ikinci yolu seçərək, bu zaman Avropada olan və Azərbaycanın istiqlalı uğrunda bir an belə mübarizəsini dayandırmayan Məhəmmədəmin Rəsulzadəni axtarmağa başlayır. 1995-ci ildə çəkilmiş “Əzablı yollar” sənədli televiziya filmində S.Təkinər bu barədə belə söyləyirdi: *“Mən, Məhəmmədəmin bəyi görmək ümidi ilə Buxarestə getdim. Buxarestdə geniş bir küçədən keçərkən birdən “Kahveyi persiyan Abdulla”, yəni “İranlı Abdullanın qəhvəsi” yazısını gördüm. Mən, bunun azərbaycanlı ola biləcəyini düşündüm, demə, heç yanılmamışam da. İçəri girdim, adam da bir az mənə təəccüblə baxdı, çünki mən alman uniformasında idim. Mən ona dedim ki, “Sən mənim geyimimə, üst-başım baxma, mən bir azərbaycanlıyam, bir türkəm. Mən bir məqsəd üçün gəldim”.* Məni dərhal anladı. Mən dedim:

- *Məhəmmədəmin bəyin burada olduğunu eşitdim.*

¹ Azərbaycan mühacirət irsi. Tərtib edən: N.Yaqublu. Bakı, 2011, s. 212.

- Bəli, - dedi, - doğru eşitdin. Doğrudur, burada idi, hər həftədə iki-üç gün gəlib, burada Türkiyə səfiri Həmdüllah Sübhü ilə nərd oynayırdılar. Amma iki-üç gündür görmürəm onu, bəlkə buradan ayrılıb. Mənə bir az əvvəl demişdir ki, cəbhə qısılır, deyəsən, mən Buxarestdə çox qala bilməyəcəm.

Mən dedim:

- Bəs onun haqqında kimdən məlumat ala bilərəm?

Dedi ki, ən yaxşısı get türk səfirliyinə. Mən türk səfirliyinə getdim, orada da özümü tanıtdım. Katib mənə dedi:

- Bəli, Məhəmmədəmin bəy burada idi. Buraya tez-tez gəlirdi, çünki Həmdüllah Sübhü bəyin dostudur. Amma dünən Məhəmmədəmin bəy Vyanaya getdi və "İmperial" otelində qalacaq.

Mən bu vəziyyətdən istifadə edərək, Vyanaya getdim, onu "İmperial" otelində aradım. Oteldə tapa bilmədim, çünki o, bir neçə gün əvvəl oradan ayrılmışdır. Artıq ümidim kəsildi, anladım ki, onu daha Avropada tapa bilməyəcəm".

M.Rəsulzadə ilə Buxarestdə və Vyanada görüşə bilməyən S.Təkinər müharibə bitdikdən sonra əsir düşərgəsinə düşür. Bu zaman M.Rəsulzadənin və onun yaratdığı Azərbaycan Demokrat Birliyinin köməyi ilə azərbaycanlı əsirlərin düşərgələrdən azad edilərək yerləşdirilməsinə başlanıldı. M.Rəsulzadə və məsləkdaşları əsirlərin Türkiyəyə, Misirə və digər ölkələrə getməsinə təşkil etdilər. M.Rəsulzadənin Almaniyada səfərdə olmuş Misir kralı Fərruxla danışıqları nəticəsində 500 nəfər azərbaycanlı əsir bu ölkəyə aparılmışdı¹. Onların arasında S.Təkinər də var idi².

Nəhayət, 4 ildən sonra S.Təkinər bir qrup dostu ilə birlikdə Mi-

¹ Azərbaycan mühacirət irsi. Tərtib edən: N.Yaqublu. Bakı, 2011, s. 212.

² S.Təkinərin qızı Leyla Firəngiz xanımın verdiyi məlumata görə, atası bu zaman İtaliyadakı əsir düşərgəsində idi və İtaliyadan Misirə aparılmışdı.

sirdən Türkiyəyə gəlməyə müvəffəq olmuşdur. M.Rəsulzadə də artıq bu zaman Türkiyədə idi. O, 1947-ci ildə Ankaraya köçmüş, Türkiyə vətəndaşlığını qəbul etmişdir¹. S.Təkinər Türkiyədə yaşayan azərbaycanlı mühacir Əbdülvahab Yurdsevərin vasitəçiliyi ilə nəhayət ki, M.Rəsulzadə ilə görüşmək imkanını əldə etdi. Mil-lətinin böyük oğlu ilə ilk görüşünü S.Təkinər yuxarıda adı çəkilən filmdə belə xatırlayırdı:

“1949-cu il noyabrın 8-də Misirdən İstanbula gəldik. Öyrəndim ki, Məhəmmədəmin bəy bir az əvvəl Avropadan Ankaraya gəlmiş, orada Azərbaycan Kültür Dərnəyini qurmuş və Azərbaycanın mədəni işləri ilə məşğul olmağa başlamışdır. Başqa maarifpərvərlər – rəhmətlik Mirzəba-la, rəhmətlik Əbdülvahab bəy, Əli Azərtəkin, professor Əhməd Cəfəroğlu ilə bərabər yazılar yazırdı.

Bəli, Əbdülvahab bəy bizi Məhəmmədəmin bəy Rəsulzadənin evinə apardı. Məhəmmədəmin bəyin evi çox sadə idi: oturmaq üçün bir-iki stul, bir miz, bir də kitab şkaflı. Ondan başqa heç nə yox idi Məhəmmədəmin bəyin evində. Mənim iki dostum Berlində Məhəmmədəmin bəyi görmüş-dü, amma mən görməmişdim. Ona görə bu görüşün bir növ qəhrəmanı mən sayılırdım və yaxud mən özümü belə hesab edirdim. Onlar Məhəmmədəmin bəyin əlini öpdülər, ondan sonra Məhəmmədəmin bəy mənə əli-ni uzatdı. Mən onun əlini aldım, öpdüm və əlini buraxmadan ikinci əlimi də qoydum onun əlinin üstünə. Dedim: “Bu mübarək əlləri öpmək üçün mən çox-çox dolaşdım”. Məhəmmədəmin bəyin xəlifə gözləri yaşardı, ya-nağımanı oxşadı və dedi: “Demək, bizi hələ Azərbaycanda unutmayanlar var””.

Beləliklə, 1945-ci ildən bəri mühacirlik həyatını yaşamağa baş-layan gənc Süleyman Təkinər artıq 30 ilə yaxın vətəndən uzaq

¹Yaqublu N. Məhəmmədəmin Rəsulzadə Ensiklopediyası, s. 36.

düşən Məhəmmədəmin Rəsulzadə ilə görüşə bilmiş və bu görüş sonradan möhkəm dostluğa və əqidə birliyinə çevrilmişdir.

“...Yurddaşlarla görüşmək mənim üçün bir ehtiyac və zövq məsələsidir”

M.Rəsulzadənin S.Təkinərə yazdığı məktublar¹ xronoloji cəhətdən geniş dövrü – 1950-1955-ci illəri əhatə edir. Həmin dövrdə M.Rəsulzadə Azərbaycan Kültür Dərnəyinin xətti ilə Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin təbliği ilə məşğul olur, eyni zamanda Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda sovet quruluşuna qarşı mübarizəsini davam etdirirdi. Onun bu illərdə fəaliyyətinin mühüm istiqamətini həmçinin Azərbaycan mühacirlərinin təşkilatlanması, onların apardığı mübarizənin koordinasiya olunması təşkil edirdi. Mühacirət tariximizdən bəllidir ki, bu dövrdə qürbətdə yaşayan həmvətənlər arasında kəskin ziddiyyətlər mövcud idi, şəxsi ambisiyalar, intriqalar, liderlik iddiaları bəzən ümumi məqsəd uğrunda mücadilə aparan insanları və təşkilatları bir-birinin rəqibinə, hətta düşməninə çevirirdi. M.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan Milli Mərkəzi ətrafında birləşən “əski” mühacirlərə (sovet işğalından sonra – 20-30-cu illərdə xaricə köçənlər) “yeni” mühacirlərin (İkinci Dünya müharibəsindən sonra vətəndən uzaq düşmüş legionerlərin) bir hissəsi qoşulmuşdur. Onların arasında İstanbulda yaşayan və burada müəllim işləyən S.Təkinər də vardı.

M.Rəsulzadənin S.Təkinərə ilk məktubu 10 fevral 1950-ci il

¹ Məktublar haqqında ilk dəfə “Məhəmmədəmin Rəsulzadə Ensiklopediyası”nda məlumat verilmiş, məktubların surətləri və onların bəzilərindən kiçik fraqmentlər ensiklopediyada təqdim olunmuşdur. (Yaqublu N. Məhəmmədəmin Rəsulzadə Ensiklopediyası, s. 335-337).

tarixində göndərilib. M.Rəsulzadə yazırdı: *“Sizi ismən tanıyıram, təsəvvürümdə milli hissiyat, şüur və mədəniyyətlərini dəyərləndirdiyim dost və yurddaşlar arasında yeri olan adamlardansınız. Bu kimi yurddaşlarla qarşılaşmaq, görüşmək, danışmaq və dərdləşmək mənim üçün bir ehtiyac və həm də bir zövq məsələsidir”*. Məktub yazılan vaxt M.Rəsulzadənin 66, S.Təkinərin isə 33 yaşı var idi. Yaş fərqinin bu qədər böyük olmasına baxmayaraq, onlar arasında çox isti, qarşılıqlı etimada və hörmətə söykənən münasibətlər qurulmuşdu. M.Rəsulzadə məktublarda ona *“əzizim Süleyman bəy”, “əziz yurddaş Süleyman bəy”* deyər müraciət edir, yazılarını *“sayqılarımla”, “candan salamlar”* sözləri ilə bitirirdi. Məktubların birindən bəlli olur ki, S.Təkinər İstanbulda Milli Kitabxanaya işə düzəlmək üçün M.Rəsulzadədən köməklik göstərilməsini xahiş etmişdir, o isə, öz növbəsində həmin məsələnin müsbət həllinə çalışacağına söz vermişdir. Bundan başqa, 8 yanvar 1955-ci il tarixli məktubdan görünür ki, M.Rəsulzadə S.Təkinərin Münhendəki SSRİ Tarixini və Mədəniyyətini Öyrənmə İnstitutuna işə düzəlməsinə də vasitəçi olmuşdur. Yeri gəlmişkən, M.Rəsulzadənin vəfatından bir il sonra – 1956-cı ildə S.Təkinər həmin institutda işləməyə başlamış və institutun buraxdığı *“Dərgi”* jurnalında məqalələrlə çıxış etmişdir. Bu faktlar şəxsi münasibətlərlə yanaşı, M.Rəsulzadənin mühacirətdə yaşayan yurddaşların qayğısına qaldığını, imkanları daxilində onlara dəstək verdiyini göstərir.

Məktublardan bəlli olur ki, S.Təkinər tez-tez M.Rəsulzadəyə özünün müxtəlif məqalələrini, yazılarını göndərir, M.Rəsulzadə isə onlara dair öz fikirlərini, tövsiyələrini, bəzən isə tənqidlərini bildirirdi. Məktubların birində M.Rəsulzadə S.Təkinəri məsələyə doğru yanaşdığına görə tərifləyərək, *“qaşına deyil, tam gözüne*

vurursunuz”, digər məktubda isə “siz haqlısınız” yazırdı. Bu fakt onların hər ikisinin eyni mövqə paylaştığını göstərir. Eyni zamanda M.Rəsulzadə öz məsləhətlərini də verirdi. Məsələn, o, S.Təkinərin bir məqaləsindəki bəzi sözlərin səhv tərcümə olunduğunu vurğulayırdı, müəllifə tövsiyə edirdi ki, yazılarını rus dilinə tərcümə etdirsən və s. Bu məqamlar gənc publisist S.Təkinərin M.Rəsulzadə kimi peşəkar siyasətçi və publisistlə daim məsləhətləşdiyini, onun sözünə böyük ehtiramla yanaştığını, digər tərəfdən isə M.Rəsulzadə kimi nəhəngin gənc silahdaşına daim dəstək verdiyini nümayiş etdirir.

Məktublarda o dövr Azərbaycan mühacirətinin hansı qayğılarla yaşadığına, mövcud problemlərə, ziddiyyətlərə dair maraqlı məlumatlar var. Məktubların bir qismi XX əsrin 50-ci illərində azərbaycanlı mühacirlər arasında ciddi fikir ayrılığına səbəb olmuş sovet rejiminə qarşı mübarizənin aparılması taktikasına həsr edilmişdir. Rus mühacir təşkilatların kommunizmə qarşı mübarizədə “vahid və bölünməz Rusiya” prinsipini rəhbər tutması, 1917-ci ildə Rusiya imperiyasının süqutundan sonra müstəqillik qazanmış millətlərin hələ də “Rusiya xalqları” adı altında qəbul etməsi M.Rəsulzadə başda olmaqla Azərbaycan, həmçinin Qafqaz, Krım, Volqa-Ural mühacirlərinin kəskin etirazına səbəb olmuşdur. Vəziyyəti bir qədər də mürəkkəbləşdirən rus mühacir təşkilatların həmin mövqeyini ifadə edən siyasi sənədlərə və toplantılara M.Rəsulzadəyə və Azərbaycan Milli Mərkəzinə müxalifətdə duran bəzi azərbaycanlı mühacirlərin qoşulması idi. Hər iki düşərgənin təmsilçiləri mətbuat səhifələrində, müxtəlif toplantılarda əsl söz duelinə çıxır, bir-birinə qarşı kəskin ittihamlarla çıxış edirdilər. Bu ziddiyyətlərin bütün dramatikliyini M.Rəsul-

zadənin S.Təkinərə yazdığı məktublarda da görmək olar. Təəssüf ki, hər iki tərəf bir amal uğrunda mübarizə aparsalar da, taktiki məsələlərdə tam fərqli yanaşmalar nümayiş etdirir, bu da heç şübhəsiz, ümumi işə xələl gətirir, mühacirət daxilindəki parçalanmanı daha da dərinləşdirirdi.

Məktublar arasında ən təsirliləri 28 may və 27 aprel münasibəti ilə yazılanlardır. S.Təkinər M.Rəsulzadəyə hər İstiqlal günü ərəfəsində təbrik, işğal günü ərəfəsində isə başsağlığı məktubları göndərirdi. M.Rəsulzadə həmin məktublara cavab verərək, vətəndən uzaqda keçirdiyi hissləri dilə gətirməklə yanaşı, gələcəyə olan ümidlərini, Azərbaycanın yenidən azadlığa qovuşacağına əminliyini ifadə edirdi. S.Təkinərin göndərdiyi başsağlığı məktubuna cavab olaraq M.Rəsulzadə 1950-ci il mayın 2-də ona yazırdı: *“Otuz il öncə – 27 aprelə əsrlik istiladan sonra istiqlalına yenidən qovuşmuş Yurdumuza endirilən zərbənin dinməz acısı qurtuluş və hüriyyət həsrəti ilə çırpınan bütün ürəkləri sızlatmaqda və bu sızılar intiqam əzmini daim həssas və diqqətdə saxlamaqdadır... Yeni bir 28 may qovuşa bilməmiş üçün, şübhəsiz, hissən və mənən qüvvətli olduğumuz kimi, təşkilatlanmada da yararlı olmamız gərəkdir ki, bunun ilk şərti mənəviyyatları qüvvətli aydın yurddaşların milli ənənələrə sadıq qalaraq, istiqlal bəyragı altında birləşmələridir. Sizin kimi duyan və düşünən yurddaşları mövcud gördükdə, belə bir təşkilatlanmanın ilk fürsətdə uğurlar göstərəcəyinə güvənirik”.*

1951-ci il 30 aprel tarixli məktubda isə o, öz hisslərini belə ifadə etmişdir: *“Yenidən gerçəkləşəcəyini umduğumuz bir 28 may gününü sevdiyimiz və həsrətində olduğumuz Azərbaycanda birlikdə yaşayacağıq, inşallah.”*

Lakin ömür vəfa etmədi və M.Rəsulzadəyə Azərbaycanın

müstəqilliyə qovuşmasını görmək nəsimb olmadı. O, 1955-ci il martın 6-da, ölməzdən əvvəl üç dəfə *“Azərbaycan”* deyərək, gözlərini əbədi yumdu. M.Rəsulzadənin dəfnində çıxış edən S.Təkinər Azərbaycan milli hərəkətinin öndəri haqqında bu sözləri demişdir: *“Müstəsna zəka, fəvqəlbəşər iradə, yüksək xasiyyət və tükənməz enerji ilə yarım əsrə qədər müqəddəs mübarizədə bir məşəl kimi yolumuzu aydınlatmış bəsirətli öndəri, nəcib və əsl insanı artıq itirmiş olduq. Bəli, artıq onun xoş və optimist sevimli çöhrəsindən, çalışma və mücadilə eşqinə ilham verən inandırıcı kəlamlarından, iman, iradə və qətiyyət təlqin edən iti nəzərlərindən məhrum oluruq”*.

M.Rəsulzadənin uzun illər boyu uğrunda mübarizə apardığı və arzusunda olduğu Azərbaycanın ikinci müstəqillik dönməni görmək onun yaxın silahdaşı S.Təkinərə nəsimb oldu. 50 illik ayrılıqdan sonra – 1992-ci ilin sentyabr ayında o, Bakıya gəlmiş, burada yaşayan qohumları ilə görüşmüş, doğulduğu Mərdəkan qəsəbəsini ziyarət etmişdir. S.Təkinər həmçinin dövlət televiziyası və radiosu vasitəsi ilə Azərbaycan xalqına müraciət etmiş, həmin çıxışlarında demokratik dəyərlərin millətimize yad olmadığını vurğulamış, 28 may 1918-ci ildə qurulan Azərbaycan Cümhuriyyətinin ənənələrindən danışırmışdır¹.

S.Təkinərin sayəsində M.Rəsulzadənin yazdığı bir şeir də günümüzə gəlib çatmışdır. Həmin şeirin neçənci ildə yazıldığı məlum deyil, lakin S.Təkinər onu M.Rəsulzadənin dilindən eşidib kağıza köçürmüş və qoruyub saxlamışdır. *“Kommunistə ithaf”* adlanan həmin şeirdə M.Rəsulzadə yazırdı:

¹ Azərbaycan Respublikası S.Mümtaz adına Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxiv-i: fond 783, siyahı 1, iş 41, vərəq 1.

*Kommunist! Yurdumu buraxdın yetim,
Sanma ki, bununla ölən igidim.
Sənə baş əyməyən nasionalistim,
İstiqlalımın ilk qurbanı mən!*

*Səndə oraq varsa, mənim ayım var,
Oğuzdan aldığım altun ayım var,
Millət deyilən bir sarayım var,
Yaşıl diyarın göy pasibanı mən!*

*Əyilməz xalqımın milli bayrağı,
Gavurda qalamaz türkün toprağı,
Saçına dəyəməz rusun darağı,
Azəri qızının cananı mən!*

M.Rəsulzadənin qələmindən çıxmış bu misralar işğal altında olan vətənin azad gələcəyinə sarsılmaz inam, mübarizə əzmi, istiqlal idealına sadıqlıq hissləri ilə yoğrulmuşdur. Azərbaycan mühacirətinin görkəmli nümayəndəsi, jurnalist, publisist Süleyman Təkinər 2006-cı ildə Münhendə vəfat etmişdir. O, İstanbulda, Üsküddə Qaraca Əhməd qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur¹.

Oxucuların diqqətinə təqdim olunan bu kitab iki bölümdən ibarətdir. Birinci bölümdə məktubların mətnləri təqdim olunub. Həmin mətnlərin nəşri zamanı onların dil və yazılış üslubu olduğu kimi saxlanılmışdır. Yalnız zəruri hallarda, oxunuşu daha rahat olması məqsədi ilə mətnə ümumi məzmunə xələl gətirməyən

¹Azərbaycan mühacirət irsi, s. 212.

cüzi dəyişikliklər və əlavələr edilmiş, bəzi sözlər və cümlələr müasir Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmışdır. Mətnin içərisində düz mötərizədə verilən sözlər izah xarakterlidir və tərtibatçıya məxsusdur.

Kitabın ikinci – “Əlavələr” bölümündə M.Rəsulzadənin və S.Təkinərin müxtəlif vaxtlara aid bəzi çıxışları, məqalələri təqdim olunub. Məktublarda həmin çıxış və məqalələr xatırlandığından onların kitaba daxil edilməsi oxucularda daha dolğun təsəvvürün yaradılması məqsədini daşıyır. Təqdim olunan fotosəkillər isə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin və Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinin kolleksiyasında qorunur. M.Rəsulzadənin şəkilləri Türkiyədə yaşayan soydaşımız, Anadolu Universitetinin professoru Zaur Məhərrəmov tərəfindən 2017-ci ildə muzeyə hədiyyə olunmuşdur.

Sonda bu kitabın nəşrə hazırlanması zamanı mənə köməklik göstərmiş insanların adlarını böyük məmnunluq və minnətdarlıq hissi ilə çəkmək istəyirəm. Məktublarda çətin oxunan sözlərin və cümlələrin açılmasında, mətn boyu adları çəkilən bəzi şəxslər haqqında məlumatların dəqiqləşdirilməsində, mühacirət mətbuatında gedən bəzi vacib faktların aşkarlanmasında dəyərli məsləhətlərini və təmənnasız köməklərini əsirgəməyən mühacirət tariximizin yorulmaz tədqiqatçısı Ramiz Abutalıbova, tarix üzrə elmlər doktoru Aydın Balayevə, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor Ədalət Tahirzadəyə, tədqiqatçı-jurnalist Dilqəm Əhmədə, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Mehdi Gəncəliyə, tədqiqatçı İlahə Xantəmirovaya, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Mərziyyə Məmmədliyə dərin təşəkkürümü bildirirəm.

Atamın son arzusu yerinə yetdi

Biz, İkinci Dünya müharibəsinin və nasist diktaturasının tarixinə bu günümüzdən baxarkən nasistlərlə hər cür əməkdaşlığı pisləyirik. Mənim atam – Süleyman Təkinər 1941/42-ci ildə, 25 yaşında Qırmızı ordu sıralarına çağırılanda, o, Hitlerin Avropa xalqlarına, yəhudilərə gətirdiyi çoxsaylı bəlalar haqqında xəbərsiz idi. Onun yalnız bir fikri var idi: doğma vətəninə işğal edən, onu talana məruz qoyan, atasını məhv edən rejim uğrunda, Stalin uğrunda vuruşmaq istəmirdi. Atam Krım ətrafında döyüşlərdə almanlara əsir düşəndə üzülməmişdi. Lakin o, bir şeytanın o biri şeytanla əvəzləndiyini, özünün isə daha ağır məhrumiyyətlərə məruz qalacağını bilmirdi. Hitler əmr etmişdi ki, sovet əsirlərinə aman verilməsin. Bunun nəticəsində 5,7 mln. sovet əsirindən 3,3 mln. nəfər vəfat etmişdir. Onların çoxu aclıqdan dünyasını dəyişmişdi.

Mənim atam əsir olaraq bu ağır ölümə gedən yürüşlər vaxtı Ukraynada idi. Onun gözləri önündə silahdaşları aclıqdan ölürdü. Vermaxtın əsgərləri əsirlərə yaxınlaşıb onlara kartof, çörək vermək istəyən qorxmaz ukraynalı qadınları çox zaman güllələyirdilər. Lakin bir dəfə əsirlərdən ibarət kolonun növbətçisi olan zabıt bir ukraynalı qadına əsirlərə kartofları paylamağa icazə verdi və hətta atama iki kartofun verilməsini əmr etdi.

O anda atam nəinki kartofları əlində tuta, hətta ayaq üstə dura bilmirdi. Atamın doğulduğu Mərdəkan kəndindən olan və onu tanıyan iki qardaş sağdan və soldan atamın qollarından yapışaraq, ona kömək etdilər, həm özünü, həm də onun ikinci kartofunu daşıdılar. Atam bu hekayəni biz uşaq olarkən mənə və qardaşım

Məhəmmədə danışdı, bizə o vaxt bunlar “Min bir gecə” nağılını xatırladırdı. Biz, bu hekayələrlə böyümüşük. Bazar günləri səhər yeməyi zamanı israr edərdik ki, atamız müharibə haqqında bizə danışsın. Biz, ona diqqətlə qulaq asır və sevinirdik ki, o, sağ-salamat qalıb. Əlbəttə, biz o zaman milyonlarla ölənlərin taleyini dərk edə bilmirdik.

Bu fəlakətlərlə dolu uzun yolun sonunda kolon əsirlərin saxlandığı düşərgəyə yetişdi. Düşərgənin komendantı – alman mayoru əmr etdi ki, əsirlərdən 8 nəfər ağır silah-sursatı daşımaq üçün ayrılınsın. Tamamilə taqətdən düşmüş atam son gücünü toplayaraq, cərgədən çıxdı və almanca mayora dedi: “Cənab mayor, mən baş müəlliməm”. Əslində güllələnməyi gözləyirdi, lakin əvəzində əmr aldı ki, ertəsi gün yuyunmuş və tərəş olunmuş halda komendantın yanına gəlsin. Məlum oldu ki, Kremser soyadlı həmin mayor özü öz gücünə rus dilini öyrənir, amma bilikləri zəifdir. Atamdan alman tarixi haqqında məlumat aldıqdan, yəni həqiqətən müəllim olduğuna əmin olduqdan sonra ona hər gün saat 10-dan 12-dək dərs keçməsinə əmr verdi.

İki aydan sonra Berlindən düşərgəyə bir zabit gəldi, o, əsirlərdən Qafqazda vuruşmaq üçün əsgər toplamalı idi. Gözlənilməz halda həmin zabit hamının gözü qarşısında atama yaxınlaşdı, onu salamladı və dedi: “Mənim müəllimim, sən də buradasan?” Sən demə, o, vaxtı ilə Gəncə Pedaqoji İnstitutunda atamın tələbəsi olmuşdur.

Bir neçə həftədən sonra atama Berlinə getmək haqqında əmr gəlir. Mayor Kremser özünün fərdi müəllimini həvəssiz buraxdı. Berlində atama əmr olundu ki, o, şərq cəbhəsinə yollansın və alman ordusu tərəfində SSRİ-yə qarşı vuruşmaq istəyən sovet əsirlə-

rini tapsın. Ona baş leytenant rütbəsi verildi və atam baş leytenant vəsiqəsi ilə istədiyi yerə gedə bilərdi. Həmin vəsiqədən istifadə edərək, o, sonra Məhəmmədəmin Rəsulzadəni axtarıb. Məlum idi ki, Rəsulzadə Almaniyada idi.

O dövrdə mobil telefonsuz və internetsiz kimi işə tapmaq müşkül məsələ idi. Lakin atam gənclik yaşlarından böyük rəğbət bəslədiyi Rəsulzadəni axtarıb tapmaq qərarına gəlir. Onun yolu Avstriya, Macarıstan, Rumıniyadan keçib. Lakin o, Rəsulzadəni həmin ölkələrdə tapa bilmirdi, bəzən elə olurdu ki, atamın gəlişindən bir neçə gün əvvəl Rəsulzadə həmin ölkələri tərk edib başqa yerə köçürdü.

Müharibə sona çatandan sonra atam əvvəlcə bir neçə ay İtaliyada – əsirlər üçün yaradılmış amerikan düşərgəsində yaşadı və azad olunduqdan sonra Romaya köçdü. Orada müharibədən sağ çıxan başqa əsirlərlə 2 il yaşadı. Bu zaman İtaliyada səfərdə olan Misir kralı Fərrux onların vəziyyətindən duyğulanıb atamı və digər veteranları Misirə apardı. Atam daha 2 il Misirdə yaşadı, sonra isə 1949-cu ildə Türkiyəyə köçmək icazəsini aldıqdan sonra oraya gəldi. O, bilirdi ki, Sovetlər Birliyinə dönsə, onu digər keçmiş əsirlər kimi amansız təqiblər gözləyəcək. Atam İstanbulda yaşamağa başladı, bizim anamızla evləndi. Sonrakı 6 ildə o, Süleymaniyyə məscidi nəzdində arxivdə və kitabxanada işlədi.

Atam Məhəmmədəmin Rəsulzadənin Ankarada olduğunu öyrəndi və Ankaraya gedərək, uzun müddət axtardığı keçmiş Azərbaycan Cümhuriyyətinin başçısına öz ehtiramını izhar etdi. Bu görüş nəticəsində onlar arasında 1950-ci ildən 1955-ci ilədək – M.Rəsulzadənin ölümünə qədər davam edən məktublaşma başladı.

Rəsulzadənin atama yazdığı məktublar haqqında ilk dəfə nə vaxt eşitdiyimi xatırlamıram. Lakin ailəmizdə hamı bilirdi ki, atam bu məktubları saxlayır və onlar atam üçün çox qiymətlidir. Atam 1956-cı ildə amerikalılar tərəfindən Münhenə – “Azadlıq” radiosuna işləməyə dəvət olunanda, həmin məktubları özü ilə aparmışdı.

1990-cı ildə sovet quruluşu çökərkən atamın Bakıda qalan qohumları bizimlə əlaqə saxladılar. Atam böyük qardaşı Yusifin qızı Rəna Həsənova ilə telefonla danışdı. Hər iki ailə sevinc içində idi.

Bakıda atamın birinci nikahdan olan oğlu Akif Məmmədov qalmışdı. Lakin atası ilə Münhendə görüşmək ərəfəsində o, qəfil vəfat etdi. 1991-ci ildə atamın yeganə sağ qalan bacısı İstanbula gəlmiş və onunla görüşmüşdür. 1992-ci ildə isə atam 50 ildən sonra doğulduğu ölkəyə – Azərbaycana gələ bilmişdir.

Bakıdakı qohumlarla görüşəndən sonra atam mənə tapşırırdı ki, məktubları onlara verim. O, həmişə deyirdi ki, bu məktubların tarixi əhəmiyyəti var və Bakıdakı qohumlar nə etməyin lazım olduğunu bilirlər.

Atam 2006-cı ilin dekabrında vəfat etdi. Bir ildən sonra mən o məktubları atadan bir qardaşımın oğlu Şahin Məmmədova göndərdim.

2018-ci ilin martında Şahin Məmmədov mənə zəng etdi və dedi ki, mənim əmim qızı Rəna Həsənovanın həyat yoldaşı Rauf Həsənov onunla əlaqə saxlamış və məktubları Azərbaycan Tarixi Muzeyinə vermək üçün razılıq istəmişdi. Həmin məktublar ilk Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyi ərəfəsində muzeyə verildi və bizim ailəmiz şadlıq ki, biz, Azərbaycanın XX əsrin əvvəlləri tarixinin tədqiqinə öz töhfəmizi verə bilmişik. Atamın son arzusu yerinə yetdi.

Biz, atamızın əziz xatirəsini yaşatdıqlarına görə Bakıdakı qohumlarımıza minnətdarıq. Şahin Məmmədov və Rauf Həsənovun sayəsində məktublar etibarlı yerdədir və gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanılır. Biz, Tarix Muzeyinin direktoru, xanım Nailə Vəlixanlıya, muzeyin elmi kollektivinə, cənab Fərhad Cabbarova təşəkkürümüzü bildirir və məktubları onlara etibar edirik. Bu ilin may ayında muzeydə təqdimat zamanı işçilərin məktublara göstərdiyi diqqət, qayğılı münasibət məni çox təsirləndirmişdi.

Və sonda sizə təşəkkürlər, əziz oxucular. Bu kitabın nəşr edilməsi onların müasir Azərbaycan tarixi üçün nə qədər böyük əhəmiyyət daşıdığını nümayiş etdirir. Və əgər sizi Məhəmmədəmin Rəsulzadənin məktubları maraqlandırırsa, deməli, atam onları 60 ildən çox xəzinə kimi əbəs yerə qorumayıb.

Leyla Firəngiz Deqler
Münhen, iyun 2018.

MƏKTUBLAR

№ 1

Ankara. Yenişehir

İlgün sk. Ergunap. D.5

Ankara. 10.II.1950

Əziz yurddaşım Süleyman bəy!

7 fevral tarixli məktubunuzu aldım. Çox təşəkkür edirəm. Sizi ismən tanıyıram, təsəvvürümdə milli hissiyat, şüur və mədəniyyətlərini dəyərləndirdiyim dost və yurddaşlar arasında yeri olan adamlardansınız. Bu kimi yurddaşlarla qarşılaşmaq, görüşmək, danışmaq və dərdləşmək mənim üçün bir ehtiyac və həm də bir zövq məsələsidir. Yazıq ki, şərtlər bu kimi görüşlərə çox da imkan vermir. Sizi burada gözləmişdim. Fəqət iş-güc səbəbindən gələ bilməmişdiniz. Ziyanı yox. Bəlkə də bir-iki ay içində İstanbula qədər gəldim, o zaman görüşərik.

İstanbulda bir iş taparaq qaldığınızı yazırsınız. Nə kimi iş tapdınız, gələcək üçün nə düşünürsünüz? Ümumiyyətlə, məslək və ixtisasınız nədir: bu xüsuslarda daha aydın məlumat versəniz, çox məmnun olar və Sizə faydalı olmaq üçün mümkün olanı etməyi və etdirməyi, əlbəttə ki, əsirgəmərəm.

Hər ehtimala qarşı ünvanınızı bilərdim.

Hələlik bununla kifayətlənərək Sizə candan salamlar yollayır, həyat yoldaşım adından da qarşılıqlı salam çatdırıram.

Sevgilərimlə,

İmza.

Ankara. 2.V.1950

Əziz yurddaş Süleyman Məhəmməd bəy!

26 aprel 1950 tarixli başsağlığı məktubunuzu aldım. Hissiyatınıza candan təşəkkür edirəm.

Otuz il öncə – 27 apreldə əsrlik istiladan sonra istiqlalına yenidən qovuşmuş Yurduмуza endirilən zərbənin dinməz acısı qurtuluş və hürriyyət həsrəti ilə çırpınan bütün ürəkləri sızlatmaqda və bu sızılar intiqam əzmini daim həssas və diqqətdə saxlamaqdadır.

Dünya hadisələri arzu olunan bir istiqamətdə inkişaf edir. 27 apreldə Yurduмуza qonan qızıl vəhşətin zalım bir istila qüvvəsi olduğuna artıq bütün dünya əmin olmağa başlayır və bunun qüvvətlənməsi nisbətində bizə yenidən istiqlal qazanmaq imkanını təmin edəcək hadisələrin gəlişi də yaxınlaşmış olur. Yeni bir 28 maya qovuşa bilməmiş üçün, şübhəsiz, hissən və mənən qüvvətli olduğumuz kimi, təşkilatlanmada da yararlı olmamız gərəkdir ki, bunun ilk şərti mənəviyyatları qüvvətli aydın yurddaşların milli ənənələrə sadıq qalaraq, istiqlal bayrağı altında birləşmələridir. Sizin kimi duyan və düşünən yurddaşları mövcud gördükdə, belə bir təşkilatlanmanın ilk fürsətdə uğurlar göstərəcəyinə güvənirik. Sağ olun!

Sevgilərimlə,
İmza.

№ 3

Ankara. 29.V.1950

Əziz yurddaş Süleyman Təkinər!

28 May – İstiqlal günümüz münasibəti ilə göndərdiyiniz təbrik yazınızı aldım. Açıqladığınız xoş diləklər üçün Sizə təşəkkür və sevgilərimi bildirirəm. Yurddaşların da qarşılıqlı salamları vardır.

Dünən Xalq Evində¹ AKD-nin [Azərbaycan Kültür Dərnəyinin]² təşəbbüsü ilə “Çağdaş Azərbaycan tarixi” mövzusunda bir konfrans keçirdim. İçində yaşadığımız tarixin hadisələrinə toxunarkən, müharibə vaxtı məmləkətdən yeni çıxan şəxslərlə qurduğum təmaslardan alınan qənaətləri də hekayə etdim. Gəldiyim nəticə nəsillər arasındakı mənəvi bağların qopmamış olmasıdır. Bu fikrin canlı dəlili Sizin kimi ideal aydınlarımızdır!

Salamlarımla,
İmza.

№ 4

Ankara. 5.VIII.1950

Əzizim Süleyman bəy!

31 iyul 1950 tarixli məktubunuzu aldım. Mirzəbalanın³ 22 iyul tarixli “Cümhuriyyət”dəki yazısına⁴ F.Əmircanın⁵ 30 iyul tarixli “Milliyyət”də yayımlanan bir cavabını qeyd edirsiniz. Bu cavabı görmədim. Hər halda Mirzəbalanın yazısı haqqında çıxardığınız təəssürata “Milliyyət”dəki cavabın da bir təsiri olması gərəkdir.

Amma bu yazını görmədən bunu qəti olaraq təqdir edə bilmərəm, təbii ki.

Məsələnin mahiyyətinə gəlincə: M.-nın [Mirzəbalanın] yazısına qarşı “nifrət” cəlb edən təfsir obyektiv deyil. Sözügedən cümlənin bəlkə yaxşı ifadə edilməmiş zahirinə diqqət edilmişdir. M. [Mirzəbala] “Qırmızı Ordu kadrları daxilində bütün yurddaşlar etimada layiq deyillər” fikrini ifadə etmək istəməmiş və belə bir qənaəti də ola bilməz. Olmadığının hər kəsin bilməsi təbiidir. Onun demək istədiyi aşkardır: Hitler Rusiya əsarətində olan millətlərin davalarını tanımamış və bunun üçün tanınmış nümayəndələrini rədd etmişdir. Etimadsızlıq “əsirlərə” deyil, əsirlərdən (hərəkət azadlığından məhrum olmaq mənasında) istədiyi kimi istifadə edən hitlerçilik sisteminədir.⁶

Milli davaların qətiləşmiş fikirləri ilə müəyyən nümayəndələrini rədd edən qüvvələri M. [Mirzəbala] şübhə ilə qarşılayır. Bunda haqlıdır. Məsələ bu nöqtədən mütalə olunsa, məkrli izaha meydan qalmaz...

Əcəba, məqaləsinin nəşrindən sonra özünüz M. [Mirzəbala] ilə təmasa girmədinizmi? Təmas etmiş olsaydınız, mütləq özü Sizə səhv başa düşüldüyünü izah edərdi, bəlkə də əsl fikrin izahı üçün ikinci bir məqalə yazardı.

M. [Mirzəbala] məqaləsində konqres təşəbbüskarlarının hər baxımdan tam bir səmimilik göstərmədiklərinə dəlil olaraq Krım məsələsinə və krımlıların konqresdə iştirakdan uzaqlaşdırıldıqlarına da toxunmuşdur; bu da üzərində durulacaq mühüm bir hadisədir.⁷

Edinburq konqresinin nə kimi qərarlar qəbul etdiyini və təşkilat baxımından milli nümayəndələri nə şəkildə və nə dərəcədə

asılı etmiş olduğunu bilmədikcə, təbii, bu xüsusda qəti bir fikir bəyan edilə bilməz. Bu konqres bolşevik imperializminə qarşı tərtib olunan bir mitinqmi, yoxsa davaları millətlərarası bir təşəkkülə bağlayan orqanik bir təsisatmıdır – bilmirik. Əsirlər və ya mühacirlərdən kim olursa olsun, Azərbaycanın davasını haqqı ilə təmsil və asılı edə bilmək üçün müəyyən mənəvi sifət və səlahiyyətə, məsuliyyətə malik olmaq zorundadır. M.-nin [Mirzəbalanın] əs-lində müsbət bir hadisə kimi qiymətləndirməklə bərabər, konqres haqqında bəyan etdiyi təşhihi bu baxımdan anlamaq və yaxşı qavramaq lazımdır. Yoxsa bədnam “Mittelstelle”⁸ ruhundan və aqibətindən heç vaxt qurtula bilməyəcəyik.

Candan salamlar.

İmza.

№ 5

Ankara. 30.IV.1951

Əziz yurddaş S.Təkinər!

27 aprel – milli matəm münasibəti ilə göndərmiş olduğunuz başsağlığı yazısını aldım. Hissiyatınıza görə təşəkkür edirəm; acılarımız ümumidir. Yenidən gerçəkləşəcəyini umduğumuz bir 28 may gününü sevdiyimiz və həsrətində olduğumuz Azərbaycanda birlikdə yaşayacağıq, inşallah.

Sevgilərimlə,

İmza.

B.T.: Milli Təhsil Yayım Müdirliyi tərəfindən çap edilən “Azərbaycan şairi Nizami”⁹ nəşr olunmuşdur. Universitet kitabxanasında araşdırın. Bəlkə aldırıblar.

M.

№ 6

Ankara. 31.V.1951

Əziz yurddaş Süleyman Təkinər!

28 May – İstiqlal günümüz münasibəti ilə göndərdiyiniz təbrik yazısına və bəyan etdiyiniz ürək hisslərinə görə təşəkkür və qarşılıqlı təbrik edirəm.

Sevgilərimlə,
İmza.

№ 7¹

Ankara. 10.XII.1951

Əzizim Süleyman bəy!

Əbdülvahab¹⁰ vasitəsilə Lətif¹¹ haqqında göndərmiş olduğunuz teleqrafa uyğun olaraq əlaqədarlarla təmasa gəldim. Bu məsələnin qəti bir qərara bağlanması zamanı asılı bir məsələdir. Bəzi xüsusiyyətlərin hələ aydınlaşmaması bu zamanın keçməsinə zəruri edir.

¹ Məktubu əski əlifbadan professor Ədalət Tahirzadə çevirmişdir.

Visbadendəki xəyanət hadisəsi haqqında yəqin ki, məlumatınız vardır. Duyduğuma görə, orada əlaqədar milliyyətçilər arasında bir “dərdləşmə” olmuş, beynəlmiləl davamızı Rusiyanın bir iç məsələsi halında müzakirəyə çalışanlara qarşı etiraz qərarını qələmə almağa təşəbbüs etmişlərdir. Yəqin ki, bu “dərdləşmə”də Siz də bulundunuz.¹²

Mayorun¹³ yayınladığı və firqəmizdən xəbər aldığım “Millət Məclisi layihəsini” sonra əldə etdim. Bu başsız-ayaqsız ədəbiyyatın, mənə görə, aldığı şey “birinci qurultay” tərəfindən seçilmiş bulunan “Milli Birlik Məclisi”nin¹⁴ ikinci qurultay toplanıncaya qədər “qanuniliyini” əsaslandırmaqdır. İndi bu Məclisin “sözçüləri” Visbadendə dilə gəlmişlərdir. Bu “dilləri” çürütmək üçün özlərini dilləndirən “əsas” çürütməlidir, “Millət Məclisi” deyilən siyasətin mövhum olduğunu açıqlamalıdır.

Bu məktubla bərabər sizə “Müsavat” Firqəsinin bir bəyan-naməsini göndərirəm. Bu, bütün millətin, millətçilərin və istiqlalçılardan həyatlarına səməri-can olan bir formuladır. Bəyannamə Avropa məclislərində çox yaxşı və müsbət bir təsir buraxmışdır. Avropadan və Amerikadan bu xüsusda bir-birinin ardınca məktublar və təqdir almaqdayıq.¹⁵

Amerikada indi yeni bir təşəbbüs vardır. Rusiya məhkumu millətləri qurtarma Amerikan komitəsini¹⁶ təşkil etmək istəyirlər...

Dostlara salamlar.

Hələlik bu qədər. Candan salam.

İmza.

№ 8

3.II.1952

Əzizim Süleyman bəy!

30.I.1952 tarixli məktubunuzu aldım. “Свободный Кавказ”¹⁷ 2/3-cü nömrəsini daha görmədim. Münhen daha göndərməmişdir. Bəlkə bu günlərdə gələr. Fəqət Düdənginskinin hücumu keçməsi məlumdur. “Qafqaz”¹⁸ idarəsinə yazmış olduğu cəfəngiyyatın bir surətini göndərmişdilər. Orada xüsusilə F.-da [Fuad Əmircana] hücum edir. Bu hücumu da “legionerlərin” adından edir. Legionerlər adından danışmaq haqqını təkzib etmək üçün legionerlərin imzası ilə qrup halında bir etiraz məktubunun “Qafqaz”a göndərilməsi F.-dın xüsusilə istifadə edəcəyi taktikaya yardım edir. Burada bir neçə imza təmin edilmişdir. Doktor Kəngərlinin¹⁹ yazdığına görə orada da imzalar təmin edilibmiş. Bu öz yolu ilə davam etsin...

Sizin açıq məktubunuza²⁰ gəlincə, qaşına deyil, tam gözüne vurursunuz. Müqəddimə yaxşı yazılmış, plan da mükəmməldir. Bu plan üzrə məktubu tez bitirin və surətini mənə göndərin, göz-dən keçirərək nəşr edilmək üçün Münhenə göndərerik. Əgər Sizdə varsa, 2/3 nömrəli “Свободный Кавказ”dan dərhal mənə bir nüsxə göndərin. Əlinizdəki tək nüsxədirsə, yazınızda Sizə mane olmasın deyər göndərməyin. Mən Münhendən istəyəram.

Planın ikinci maddəsinə aid materialları Sizə istədiyiniz şəkildə göndərə bilərəm. Bir dəfə yazınız hazır olanda, o cəhətini düzəldərik və təkmilləşdirərik. Bizim rəhbərlik etdiyimiz komitədən hansı şəkildə bəhs edildiyini bir dəfə görməliyəm. Qeydiniz

doğrudur: rəsmi bir komitədən bəhs edilməz. Bizim komitə Azərbaycan dövlət xadimləri tərəfindən şəxsən qurulmuş və istənilən hüquq və səlahiyyəti əldə edə bilmədiyindən fəaliyyətdən imtina etmişdir.²¹

Çox güman ki, visbadençilər ümumi hücumla keçirlər. İ.Əkbər²² də N.Y-dan [Nyu-Yorkdan] məktub yazmış, “fəsad orqanı olan “Qafqaz”da çıxan birtərəfli informasiyaya istinad edən tl’lardan [teleqramlardan] alınmışdır”. Sən demə, o, heç bir bəyannamə imzalamamış və bu mətbuatda əks edilər-edilməz dərhal “təzkib etmişdir”. Fəqət haradadır bu təzkib?.. Hikmətdən sorğu-sual olmaz. Sən demə, “Kerenski cəbhəsini çökdürən onlardır”...²³

Nəbi Turablı²⁴ gəldi, məruzəni imzaladı. O, həddindən artıq yaxşı və saf uşaqdır. Hüsnü-niyyət sahibidir. Lakin çox sadədir. Doktor Atamana²⁵ qarşı bir sıra uydurma səbəblərlə hücum etdi (Azərbaycan Kültür Dərnəyinin toplantısında). İrəli sürdüyü “faktlar” və bunları mənalandırması çox ibtidai və bir az da süni idi. Doktor Ataman öz təkziblərində çətinlik çəkmədi... Tənqidləri çox yersiz oldu. Fəqət ziyanı yox – münaqişə oldu, toplantı bir az canlandı. Doktora da bir nətiqlik istedadı gəldi, səmimi və soyuqqanlı bir nitq söylədi.

C.İsgəndərlə²⁶ yazışmadayam. Hissiyatı və görüşləri çox müsbətdir. Yazıq bir uzaq küncə atılıb. F.Daryalın²⁷ “Məcburi bir izah”ı²⁸ üçün “Başımdakı bütün fikirlər orada” deyə yazırdı. Bu fikri mətbuatda da əks etdirsə, pis olmaz.

Hələlik bu qədər. Candan salamlar. Xanım qızımız həyat yoldaşınıza da hörmətlər.

Sevgilərimlə,
M.

P.S. Verbundenstabı “İrtibat qərargahı” kimi tərcümə edirsiniz. “İrtibat heyəti”²⁹ desəniz daha uyğun olmazmı?

İfadənin daha ziyadə anlaşıqlı olması üçün cümlələrin daha qısa olmalarına diqqət edin. Beləliklə, ruscaya tərcüməsində də çətinlik olmaz. Özünüz ruscaya tərcümə etsəniz, nə ola!

İmza.

№ 9

Ankara. 15.II.1952

Əzizim Süleyman Təkinər!

12.02.1952 tarixli məktubunuzu və əlavələrini aldım. Cavabla bərabər göndərilən bütün yazıların hamısı yaxşı yazılmışdır. Yalnız bu “məşhur” “Св. [СВОБОДНЫЙ] Кавказ” nüsxəsini görmədim. Yazıb Münhendən istəmişdim, fəqət Fuad [Əmircan] tapıb göndərməmişdir. Əcayib bir dərgi imiş; xüsusən “bizlər”dən gizlədirmişlər. Sizdə bir nüsxəsi varsa, dərhal mənə göndərin.

İdarəyə məktubu da buradakılara imzaladırıq. Belə bir məktubu F. [Fuad] da istəmişdir.

Hələlik bu qədər.

Candan salam.

İmza.

№ 10

Ankara. 21.II.1952

Əzizim Süleyman bəy!

19.2.1952 tarixli məktubunuzu və əlavələrini aldım. Həsən İsmayılı³⁰ deyilən adamın adını bir də vaxtilə radio işi ilə əlaqədar verilən bir siyahıda görmüşdüm. Bu yurddaşı avqustda İstanbul-da ikən görmüşdüm mü? Doktor Salahlı,³¹ Lətif Elsevər və Əlirza Turana³² izhar etdikləri hisslər üçün təşəkkürümü söyləyin. Məktubun bir surətini yazacağınız izahatla birlikdə Cəlil İsgəndərə göndərərsiniz, imzalayıb göndərəcəyinə şübhə etmirəm. Məcmuənin nəşri gec çıxdığından onun imzası da yetişər. Hissiyatı və mövqeyi çox sağlamdır.

Buradakılar imzaladılar. Ağsu Nəbi Turablı da göndərəcəkdir. Bəlkə də bu gün və ya sabah gələr. Bunlardan başqa doktor Əh. [Əhməd] Yaşat,³³ müəllim Heydər İsmayılı,³⁴ yol mühəndisi Ə.Əsəd Babaoğlu³⁵ və iqtisadçı Ənvər Romanın³⁶ imzaları da var. Beləliklə, məktubda azı 18 imza olacaqdır.³⁷

Sizin "Açıq məktub" mükəmməldir. Taktiki mülahizələrdən A.Atamalıbəyova³⁸ aid sətirləri sildim. Bəzi xırda üslub düzəlişləri də edildi. Mayor bu yazının təsirini mütləq hiss edəcəkdir. Ruscaya tərcüməsini etmək üçün idarəyə yazdım. Cümlələr uzun olduğundan çevirməsi bir az çətin olacaq, amma xahiş edərim, nə olsa da, buna qatlaşsınlar.

Alınan məlumata görə, mayor indi də türkcə və rusca bir məcmuə çıxarmaqla məşğuldur. Baxaq, burada nə söyləyəcək, hər

halda hücumşuz olmayacaq və “müzakirənin” (ruslarla, əlbəttə) vacibliyindən bəhs edəcəkdir.

Əflan Muğanın³⁹ mövqeyi nədir? Məktubda onun imzasını görmədim. Mayorla dostluğunda qalır mı? Onu mənə müsbət bir adam olaraq təqdim etmişdilər. Bunda möhkəmliliyi diləyərdim.

İstədiyiniz “С. [Свободный] Кавказ”-ı poçt ilə Sizə qaytarıram. İkinci nüsxəsini əldə etdim, Münhendən göndərdilər.

Candan salamlar.

İmza.

P.S.: Sizin “Azərbaycanda fikir hərəkəti” adlı bir konfransınız olmuşdur. Bu mövzunu yenidən gözəlcə işləyərək bir surətini mənə göndərərsiniz. Sizi buraya dəvət etmək məsələsini həll edərək. Gəlib, bir konfrans keçirərsiniz. Dərnək konfrans üçün gələnlərə yol xərcini ödəyir.

M.

№ 11

Ankara. 4.III.1952

Əzizim Süleyman bəy!

27.2.1952 tarixli məktubunuzu aldım. Verdiyiniz məlumat üçün Sizə təşəkkür edirəm.

“Qafqasya”nın⁴⁰ türkcə 6-cı sayını yəqin ki, gördünüz və yaxud görürsünüz. Mayorun gözüinə deyil, ta gözüinə vurmuşdur.⁴¹ Bundan sonra Sizin açıq məktub da tam sırasında gəlmiş olacaqdır.⁴²

C.İsgəndərə yazmağınız yaxşı olmuşdur. Daha özündən bir şey

gəlmədi, bəlkə də bu günlərdə məktubu gələr.

Düşünürəm ki, Sizin “Azərbaycanda fikir hərəkatları” mövzusunda konfransı 27 aprel gününə təsadüf etdirmək mümkündür. Siz çalışmanızda olun. Məxəzləri tapa bilərsinizmi? Mirzəbalanın “Milli Azərbaycan hərəkatı”ndan əlavə “İslam” Türk Ensiklopediyasının “Azərbaycan” məqaləsindən və bizim “Nizami”dən bəzi işə yararlı materialları əldə edə bilərsiniz.⁴³

Burada yeni bir Dərnək qurulmuşdur. Yəqin ki, məlumatınız vardır. Qurucuları arasında “mayor”un dostları var...⁴⁴ Baxaq, necə inkişaf edər...

Hələlik bu qədər. Candan salamlar.
İmza.

№ 12

Ankara. 16.IV.1952

Əziz Süleyman Təkinər!

Dünən doktor Ataman məndən Sizin ünvanınızı aldı. Keçirəcəyiniz konfrans üçün Sizinlə yazışacaqdır. Ayın 27-də konfransınız keçiriləcəkdir, [proqram] hazırdırsa, bir surətini əvvəlcədən göndərsəniz, yaxşı olar.

Mirzəbala və doktor Ə.Cəfəroğludan⁴⁵ yəqin ki, 27-də nəzərdə tutulan toplantıdan xəbəriniz vardır [mətnə belədir]. İstanbuldakı dostlarla birlikdə gələcəyinizi təxmin edirəm. Ancaq bu iş tamamilə gizli saxlanılmalıdır. Vaxtından əvvəl reklam edilməsinin

risklərini qiymətləndirərsiniz.

Hələlik bu qədər. Candan salamlar.

İmza.

№ 13

Ankara. 19.IV.1952

Əzizim Süleyman bəy!

16.4.1952 tarixli məktubunuzu aldım. Göstərdiyiniz ciddiyyət və əlaqəyə görə təşəkkür edirəm.

Konfransınız yaqin ki, bu gün ya sabah gələr. Doktor Atamanın xəbəri olmalıdır ki, lazımi nəşr işlərini və formal məsələləri icra etməyə vaxtı olsun.

Toplantı ilə bağlı irəli sürdüyünüz fikirlərə gəlinə: bəhs etdiyiniz hər iki dostun MM [Milli Mərkəz]⁴⁶ ştatına qəbul edilməsi işin bu vaxtında təəssüf ki, o qədər də məqbul deyildir. Bu dostların M. [Mərkəz] daxilində faydalı olacaqları və istedadlarından istifadə olunacağı təbiidir. Yəqin ki, məsələni özlərinə açmış deyilsiniz, çünki əsəbiləşməklərini istəmərəm.

S.Sənana⁴⁷ gəlinə, motivlərinizi tamamilə təqdir edirəm. Özü haqqında düşüncəm əvvəldən bu mərkəzdə idi. Məktubunuz bir sıra ciddi mülahizələrdən gələn tərəddüdümü yox etdi. Sizin bu məsələdə göstərdiyiniz anlayış bizim üçün yeni idi. Hələ bu xüsusda Əhməd bəyi [Əhməd Cəfəroğlunu] inandıra biləcəyiniz haqqında bəyanatınız məmnunluğa səbəb olmuşdur. Əhməd bəyin göstərəcəyi anlayışı təxmin edirəm, yalnız iş Sadıqın “yumşaq-lıq” göstərə bilməsindədir. Hər halda mən, Sadıq bəyə onu toplan-

tıya çağıran bir məktub göndərdim. Biz üzərimizə düşəni etdik. Bundan sonrası ona və oradakı dostların göstərəcəkləri anlayışa düşən bir vəzifədir. Bu iş çox çətindir, onu bilməmiş deyilik, fəqət işin ümumi ahəngi naminə bütün çətinliklərə qatlaşmaq lazımdır.

Məsələ haqqında Əhməd bəylə Mirzəbala bəyə yazdım. Məsələ çox da üfləmədən, sükunət və ciddi konspirasiya içində həll edilməlidir. Yaxınlarda görüşmək ümidi ilə.

İmza.

P.S. Gələn bazar ertəsi, ayın 28-də “Amerikanın səsi” radiosunda bir müraciətim (disk) yayımlanacaq.⁴⁸ Vətəndaşlara xəbər verin, bilsinlər.

M.

№ 14

Ankara. 10.V.1952

Əzizim SüleymanTəkinər!

Sizi o axşam təkrar görmək mümkün olmadı. Dostlar o axşam məşğul imişlər. Telefonla da görüşmək müyəssər olmadı. Ertəsi gün telefonla aradım, oteldən xəbər verdilər ki, getmisiniz.

Nə isə, sağlıq olsun. Bu dəfə daha çox görüşərik, inşallah. Dostların yazdıqlarına görə, ayın 17-də buraya hərəkət ediləcəkmis; buna məmnun oldum. Sadıq bəy məsələsi də yaxşıca həll olunmuşdur. Bu da mükəmməl.

Orada “müxaliflər” pozğunluq edirdilərmis. Buna meydan

verməmək lazımdır. Əsas prinsiplər üzərində durmaq lazımdır. Dərnəyin⁴⁹ adının və statusunun dəyişdirilməsi məsələsinə toxunulmamalıdır. Bu xüsusda son dərəcədə diqqətli və oyaq olmaq lazımdır. İşə laqeyd yanaşmaq olmaz.

Biz burada lazımi tədbirləri görməkdəyik. Siz də orada pozğunluq edənlərə qətiyyəən meydan verməyin.

Candan salamlar.

İmza.

№ 15

Ankara. 13.V.1952

Əzizim Süleyman bəy!

11.V.1952 tarixli məktubunuzu aldım. Bir gün əvvəl Sizə məktub yazmışdım, yəqin ki, aldınız. Verdiyiniz təfsilata [görə] təşəkkür edirəm.

Dünən S. [Sadıq] bəyə bir məktub göndərdim. Özünü dəvət etdim. Mirzə bəyin [M.Məhəmmədzadənin] məsələ haqqında özünə aydınlıq gətirmiş olduğunu da qeyd etdim.

Digər xüsusiyyətlər haqqında irəli sürdüyünüz mülahizələri diqqət və əhəmiyyətlə nəzərə aldım; görüşəndə, fikir mübadiləsi edərik.

Musazadə M.⁵⁰ Azərbaycan Cəmiyyətinin təşkilini mənə də xəbər vermişdi, fəqət verdiyim suallara hələ cavab göndərməmişdir.

Doktor İsmayılzadənin sədrliyi ilə Amerikada Azərbaycan Birliyi⁵¹ təşkil olunmuşdur. Birliyin katibi Zahid xandır.⁵² İsmayılza-

dədən bu barədə məktub aldım; özünə müvəffəqiyyət arzuladım.

İstanbulda meydana gələn bəzi müxalifətçilərin təsiri ilə İctimai Cəmiyyətlər nümayəndəliklərinin əsasının dəyişdirilməsi istənilir, buna qətiyyən meydan verilməməlidir. Pozuculuğa enerji ilə müqavimət göstərməklə əsaslarda möhkəm durulmalıdır.

Digər xüsusiyyətlər üçün görüşükdə...

Sevgilərimlə,
İmza.

№ 16

29.V.1952

Əzizim Süleyman Təkinər!

28 may münasibəti ilə göndərdiyiniz təbrik və arzulara [görə] candan təşəkkür edirəm.

Burada 28 may təntənəli toplantısı gözəl keçdi. Azərbaycan Kültür Dərnəyinin təşəbbüsü ilə Ankara Xalq Evləri binasında bir toplantı oldu. İzdiham idi. Mən, çap olunmuş, lakin yayılmamış tarixi məqaləmi ("Azərbaycan Cümhuriyyəti") oxudum. Şimali qafqazlılardan biri də qısa bir çıxış etdi. Qafqaz birliyi görsəndi. Çıxışı mikrofona yazıldı.⁵³

Bilmirəm, 28 mayda "Amerikanın səsi" radiosunu dinləyə bildinizmi? Radio mənim çıxışımdan öncə Trumenin⁵⁴ səyyar radio gəmisinin fəaliyyətə başladığı zaman etdiyi müraciəti səsləndirdi, sonra isə "indi Milli Azərbaycan Şurasının baş rəisi filankəs danışır" deyə sözü bizə verdi. Çıxışım Qafqazda yayılacaqdır.⁵⁵

28 mayda Münhendə bütün qafqazlıların iştirakı ilə bir Qafqaz

istiqlal günü keçirilmişdir.

Amerikada tezisimizin dəstəklənməsində inkişaf vardır.

28 may üçün İstanbulda bir şey təşkil olundumu?

Candan salamlar.

İmza.

№ 17

Ankara. 11.VI. 1952

Əzizim Süleyman bəy!

8.6.1952 tarixli məktubunuzu aldım. Adına layiq olmayan, özündən razının necə ipə-sapa yatmayan bir adam olduğunu artıq Sizdə öyrənmiş oldunuz. Bu, başqaları üçün bir yenilik deyil. [Söz aydın deyil] deyilən xəstəliyi müalicə etmək çətindir.

Şəxsi qərəz və xəstəliklərlə milli düşüncə və sistem arasındakı fərqi görməyənlər və ya görmək istəməyənlər ilə münaqişəyə girmək faydasızdır. Fəqət zənn edirəm ki, mövcud mövzularla təşkilatı əllərində saxlayanların enerjili davranmaları şərti ilə fəsadı önləmək mümkün olar. Necə olur ki, əvvəlcə rəsmi dairələrə xəbər verilməsi qanunla zəruri olan bir toplantıya ən son dəmdə filankəsin israrı ilə konfrans keçirmək icazə verilir? Cəmiyyət idarəsi öz binasına hakim deyilmidir? Necə cəmiyyətdir ki, üzvlərinin kim olub-olmadığını belə bilmir?...

Bütün səylərinizi Cəmiyyəti əlinizdə tutaraq onun düzəldilməsinə yönəldin. "Bataqlığı" qurutmaq lazımdır. Yox, əgər buna imkan olmazsa, o zaman təbiidir ki, sağlam ünsürlərlə yeni bir

Kültür Cəmiyyəti qurmağa təşəbbüs göstərilməlidir. Artıq hər kəs üçün aşkar olur ki, “Əmin bəysiz Azərbaycan” istəyənlərin hədəfi Əmin bəy deyildir. Onlar “istiqlalsız Azərbaycan” deyə bilmədiklərindən belə deyirlər. Fəqət, fikir verməyin, bəs edər ki, səmimi və həqiqi istiqlalçılar həmrəy və enerjili davransınlar.

Bütün səmimi istiqlalçıların sevgi və sayğı ilə bir-birlərinə arxa olaraq sonrakı hərəkətlərini qəti bir şəkildə təmin etmək lazımdır.

Candan salamlar və müvəffəqiyyət arzuları ilə.

İmza.

B.T.: “Cümhuriyyət”dəki məqaləni oxudum. 6 iyunda burada gözəl bir gecə təşkil olundu. Ordu Evində.⁵⁶

M.

“Azərbaycan”⁵⁷ üçün mədəniyyət mövzusunda kiçik məqalələr göndərin.

M.

№ 18

Ankara. 21.VIII.1952

Əzizim Süleyman bəy!

Məqalənizi⁵⁸ geri göndərirəm. Visbaden bəyannaməsinin tam mətnindən bəhs edirsiniz. Bəyannamənin tam mətni 3 maddədən ibarətdir. Sizin xatirənizdə qalan “Posev”⁵⁹ mətni Visbadendə deyil, Ştutqartda rus partiyaları arasında bağlanmış anlaşmadır.⁶⁰ Fəqət Visbadendə də bizimkilərin sükutla üzərindən keçdikləri, lakin “Posev” daxil bütün rus təşkilatlarının mətbuatında əks olunan bir protokol mətni vardır. Bu protokolun məndə bir nüsxəsi mövcuddur. Yalnız bu protokoldan bəhs edən qəzet əl altında yoxdur. Onun üçün məqalənin müəyyən yerinə bu protokol mətninin tərcüməsi əlavə edilsə, istənilən məqsədi qismən təmin etmiş olur. Mövcud sənədə görə məqalənin o yerini bir də, özünü yaxşıca düşünərək redaktə edin; diskussiyalarda təzad tapmasınlar deyə.

Məqalənin başlığını yazdığınız tərzdə heç bəyənmədim. Görə-cəyiniz şəkildə dəyişiklik etdim. Bu cür kafidir, zənn edirəm.

Məqalənin üslubunda düzəliş etdim. Xüsusilə Amerikan Komitəsinin tənqidində sərt cümlə vəifadələrdən çəkinmək lazımdır. Üslubun bu cəhətinə bir dəfə Siz də bir göz gəzdirin. Bir də hər yerdə “istiqlalçı”, “millətçi” deyin, bu, “istiqlaliyyətçi”, “milliyyətçi” anlayışından daha yaxşıdır.

Məqalənin avqust sayına yetişəcəyini heç də ümid etmirəm;

yetişərsə, yaxşı. Ruscası tamam da olmasa, mühüm yerləri xülasə şəklində nəşr olunarsa, yaxşı olar. Rusca tərcümə məsələsi həqiqətən də hallanması zəruri bir məsələdir.

Ə. [Əkbər] ağanın⁶¹ toxunduğu “tarixi” Mirzəbala izah edərsə, əlbəttə, çox yaxşı edər. Ümumiyyətlə, “tarixçilər” və “tarixlər” çoxaldı. Yəqin ki, buradakı “Milliyyətçi”lərin çıxardıqları “İz”in⁶² 2-3-cü nömrəsini gördünüz. Nəyin “İz”i olduğunu bu dəfə tamamilə nümayiş etdirmişlər. Biri “xatirə” yazır, o biri də “nəticə” çıxarır. Bütün qeyrətləri ilə sözdə Visbaden əleyhdarları olan bunlar indi bizi polemikaya təhrik edirlər. Partlasınlar, onlarla münaqişəyə girməyəcəyik.

Candan salamlar.

M. R.

№ 19

23.VIII.1952

Əzizim Süleyman!

Məqalənizin içində göndərmiş olduğunuz qeydin təkrar zərflə qoyulmasının unudulduğunuz sonradan fərqlinə vardım, göndərirəm. Fəqət qeyd etdiyiniz kimi, bu V. [Visbadenə] deyil, Şt.-a [Ştutqarta] aid bir qətnamədən alınmışdır. O qətnamənin əslində məndə vardır. “Posev”in əlavəsidir. Əlavənin nömrəsi və tarixi də budur: 11 noyabr 1951, № 43.

Ə. Cəfəroğlu İstanbuldamı yoxsa İsveçrəyə hərəkət etdimi?

M.

№ 20

Ankara. 5.IX.1952

Əzizim Süleyman bəy!

30 avqust 1952 tarixli məktubunuzu aldım. Çərşənbə axşamı İstanbula getmək niyyətindəyəm. Toxunduğunuz məsələlərə dair bilavasitə görüşərik. “Özipek” otelində qalmaq niyyətindəyəm. Məni orada arayın.

“Qafqasya”nın avqust nömrəsi gəldi. Sizin yazı təbii ki, çatmamışdır. Həm də dediyiniz kimi, yazı çox uzundur.

Hələlik. Tanrı əmanəti.

Sevgilərimlə,

İmza.

Təbrik kartınızı da aldım. Qarşılıqlıdır.

M.

№ 21

Təcili və gizli

19.X.1952

Əzizim Süleyman!

Ehtiyac yaranarsa on beş günlük Avropaya gedə bilərsinizmi? Cavabınız müsbətdirsə, dərhal xəbər verin və əlavədəki cədvəli

doldurub göndərin. Hər ehtimala qarşı hazır olsun.

Adı

Soyadı

Doğum yeri

Doğum tarixi

Məsləki

Məşğuliyyəti

Ünvanı.

Sevgilərimlə,

İmza.

Cavabları pasporta əsasən yazın.

№ 22

Ankara. 10.VI.1953

Əzizim Süleyman bəy!

7.6.1953 tarixli məktubunuzu və onunla əlaqəli "Mətbuat həyatında əlli il" reportajını aldım. Bəzi kiçik dəyişikliklərlə "Azərbaycan" a daxil etmək üçün redaksiyaya həvalə edirəm. Reportajın sonunda əsərlər siyahısını düzəldib və təkmilləşdirib məqaləyə əlavə şəkildə nəşr edilməsini daha uyğun bildim.⁶³

"B. [Birleşik] Qafqasya"⁶⁴ üçün də bir surətini göndərəcəyim bu reportajın orada, xüsusən rusca hissəsində bir az dəyişikliklərlə çap olunmasının daha münasib olacağını düşünürəm. Ona lazımı şəkildə verərik.⁶⁵

Burada dostlar 20 apreldə düzənlənməsi düşünülmən gecənin⁶⁶

hazırlanması işi ilə məşğuldurlar.

Hələlik bu qədərlə kifayətlənərək candan salamlar yollayıram.

Sevgilərimlə,

İmza.

P.S.: Mümkünsə, Sizin münaqişəyə səbəb olan “bəyannamə”nin bir surətini mənə göndərin.

M.

№ 23

Ankara. 21.IV.1954

Əzizim Süleyman bəy!

10.4.1954 tarixli məktubunuzu aldım. Milli Kitabxana Müdirliyinə təyinatınız haqqında vasitəçilik edə biləcək şəxslər seçkilərlə əlaqədar indi burada olmadıqlarına görə bu günə qədər baş tutmasını çox istədiyim bu məsələdə heç bir şey edə bilmədim. Nə Həmdullah Sübhi,⁶⁷ nə Tezer xanım,⁶⁸ nə də tanıdığım maarif naziri burada deyillər. Müavinlə şəxsi heç bir yaxınlığım yoxdur. Özünə başqa birisinin vasitəsilə söz söylətmək mümkün olar-olmaz, bunu edəcəyimə əmin ola bilərsiniz. Rəsmi və qanuni bir yolla müdaxilə etmək bəlkə də mümkün olar, lakin o zaman təbii olaraq Kitabxanalar Müdirliyinə müraciət etmək lazım gələcəkdir ki, buna da məktubunuzdakı xəbərdarlığa görə təşəbbüs etmədim. İndi İstanbulda olduğunu təxmin etdiyim H.Sübhi bəyə müraciətinizi təmin edəcək bir vizit kartı yazmağı düşündüm, fəqət bunun da seçki həyacanı içində İstanbuldan buraya bir təsir

göstərəcəyinə çox da güvənmədim. Məsələ seçkilərin bitməsinə qədər gözləyə bilsə, o zaman hər kəsin Ankarada olacağından istifadə edər, məsələnin istədiyimiz şəkildə həllini təmin edərdik. Onsuz da Milli Kitabxana Müdirliyinin bilavasitə müavin bəyə müraciət edəcəyinə əminliyim hasil olarsa, özünə bir xahişlə müraciət etməyi şübhəsiz, diqqətsiz qoymaram.

Hələlik bununla kifayətlənir, Sizə candan salamlar yollayıram. Yeri gəlmişkən, hamımızı maraqlandıran bir hadisə haqqında Sizi aydınladacaq məlumat verim:

Amerikan Komitəsi uzun zaman çək-çevirdən və xeyli düşündükdən sonra KAYP [?] ilə MAGP-ı [?] barışdırmaq üzrə bir təkliflə çıxış etmişdir.⁶⁹ Melqunov⁷⁰ və Gegeçkoriyə⁷¹ göndərdiyi məktubun və bu məktuba əlavə olunan “Əməkdaşlıq” və “İşçi komissiyası” razılaşmasının layihəsinin əlaqədar mühacir mərkəz və təşkilatlarına göndərdiyi surətlərindən birini Amerikadan bizim ünvanımıza da göndərmişdir. Layihənin surəti M. bəydə [M.Məhəmməd zadə] vardır. Bu layihə haqqında MM-nin [Milli Mərkəzin] buradakı üzvləri ilə fikir mübadiləsi apardıq. Buna bizim fikrimiz mənfidir. MM adından fikrimizi maddələr halında ifadə etmək niyyətindəyik. Təfəsilatı M.-dən [M.Məhəmməd zadə] öyrənə bilərsiniz.

Sevgilərimlə,
İmza.

№ 24

Ankara. 29.X.1954

Əzizim Süleyman bəy!

Radio üçün yazmış olduğunuz əlyazmanın surətini özündə ehtiva edən, sonra da AKTD-nin [Azərbaycan Kültürünü Tanıtma Dərnəyinin] musiqili çay gecəsi haqqında xəbərləri əhatə edən məktublarınızı aldım. Cavablarımdakı gecikmə Avropa səyahətindən geri döndəndən sonra bir xeyli təcili işlər və yazılarla çox yüklü olduğumdan irəli gəlmişdir.

Ə.Cəfəroğlunun Sizin dərnək rəisi müavinliyinə⁷² gətirilməyinizdən bəhs edən məktubunu da aldım. Bu vəzifəyə müvəffəqiyyətə və həvəslə başlamış olduğunuza çox məmnun oldum. Uğurlar diləyirəm. Musiqili gecə haqqında "Azərbaycan"ın sıradakı nömrəsində bir xəbər veriləcək və bu münasibətlə nitqinizin mətni də yerləşdiriləcək.⁷³

Göndərdiyiniz əlyazma digər materiallarla bərabər Münhenə göndərilmişdir; alacağımız cavabdan asılı olaraq irəlidəki hərəkətimizi təsbit edəcəyik, təbii ki.

Hazırlamağa başladığınız tədqiqatda müvəffəq olmanızı cəldən təmənna edirəm, bu xüsusda əlimdən gələni qədər Sizə yardım etmək çox təbiidir. Bu cəhət araşdırmalarım arasında göz önümdə olacaqdır.

Səid Şamil bəydən⁷⁴ əlavə məlumat istədim; bu məlumat alınan qədər dərhal Münhendəki instituta⁷⁵ təyinatlar haqqında

veriləcək qərarlar təsbit olunacaqdır; hər halda əlverişli maddi şərtlər təmin edildiyi təqdirdə Sizin Münhenə getməyə hazır olduğunuzu hesaba qata bilərik, deyilmi?

Dostlar "Azərbaycan"ı daha müntəzəm çıxarmaq əzmindədirlər, fəqət material çatışmazlığından şikayətlənirlər. Oradakı əli qələm tutanlarımız ara-sıra yazı göndərsinlər deyə mənə müraciət edirlər. Bunun da nəzərdə saxlanılmasını ayrıca xatırladıram.

Ailəlikcə, inşallah ki, yaxşısınız. Candan salamlar.

İmza.

P.S. Bəşir bəy⁷⁶ gəldi, doktor Salehin⁷⁷ salamlarını gətirdi. Sizin də doktorla sıx-sıx görüşdüyünüzü söylədi. Saleh bəyə də salam söyləyin.

M.

№ 25

Ankara. 23.XII.1954

Əzizim Süleyman bəy!

15.12.1954 tarixli məktubunuzu aldım. Verdiyiniz məlumata görə çox təşəkkür edirəm. Mərhum mayor⁷⁸ haqqında hissiyatınızı tamamilə anlayır və təqdir edirəm. Haqlısınız, yazığın ölümü pis şərtlər daxilində də ola bilərdi ki, hamımız üçün və mübarizə üçün də bir ayıb təşkil edərdi...

Haqqında söyləmiş olduğunuz nitqi əsas kimi qəbul edərək,

buradakı mərasimdə doktor M.Kəngərli də o mahiyyətdə bir nitq söylədi. Mən də bir bəyanat verdim. Bu bəyanat “Azərbaycan”ın növbəti sayında gedəcəkdir.⁷⁹ Eyni zamanda mərasimlər haqqında xülasə də yerləşdiriləcək. Ayrıca Sizin nitqin dərci yersiz olmaz; bəlkə də bir az ixtisar olundu. Mərasimin xülasəsi ilə nitqinizin eynisini göndərin.⁸⁰

Radioda Sizin əlyazmaları rusca tərcüməsindən nəzərdən keçirərək qəbul etdirmək üçün çalışıram. Amma göndərdiyiniz ideoloji əlyazmaları radio idarəsinə qəbul etdirmək sırf ifadə baxımından mənə qeyri-mümkün görünür. Bu əlyazmanın bir dərgidə nəşri faydalı ola bilməklə bərabər radio yayımı üçün o qədər də münasib görünməyə bilər. Xüsusən Azərbaycan mühitinə ünvanlanan bu yazılarda Avropanın nüfuzlu alimlərindən iqtibaslar gətirilərək izahlar və isbatlar da təqdim olunmalıdır. Yəni radio yayımı üçün həddindən artıq akademikdir. Göndərdiyiniz ilk əlyazma olduğu kimi günün mövzuları ilə doğrudan-doğruya bağlıdır və radio dinləyicilərinin səviyyələrinə münasib bir üslubda yazılsa, qəbul etdirilməsi daha asan olar. Hər halda düşünürəm ki, təcrübənin daha uğurlu ola bilməsi üçün asan mövzulu əlyazmalar yazılarsa, daha şanslı olar. Bir də yazılarınızın azərbaycanca yazılmasına da diqqət etməlisiniz. Sizin üslub osmanlıcadır deyə irad tuta bilərlər. Heç olmasa “alacağız” deyil, “alacağıq” deyin.

Kiçik Azərinin⁸¹ ilk çıxışını göstərən görüntü məni olduqca məmnun etdi. Necə də bir nətiq ədası vardır. Allah anasına, atasına bağışlasın. Bu fotosəkil mənə Sizə vaxtilə vəd etdiyim bir fotoaparatu da xatırlatdı. Bu günə qədər yeni və yaxşı fotoaparat alıdım, olar-olmaz vədimi tutacağıma şübhəniz olmasın. Kiçik mücahidin mənim yerimə üzündən öpün.

“Azərbaycan”ın sıradakı sayını yəqin ki, gördünüz. Məcmuə getdikcə populyarlaşır. Onu daha yüksək bir səviyyəyə qaldırmaq lazımdır. Bu da birgə səylərlə olur.

“Azərbaycan maarifi” mövzusu üzərindəki çalışmalarınızı⁸² davam etdirin. Bu mövzunun ələlxüsus sovet dövrünə toxunan hissəsi yaxşı təhlil edilsə, xarici aləmin marağını xüsusilə cəlb edər. Müvəffəqiyyətlər diləyirəm.

Hələlik bu qədərlə kifayətlənir, Sizə ailənizlə birlikdə xoş günlər diləyirəm.

Sevgilərimlə,
İmza.

№ 26

Ankara. 28.XII.1954

Əzizim Süleyman bəy!

Bir az əvvəl Sizə bir məktub yazdım. Bu məktubu da Parisdən Ceyhun bəydən⁸³ aldığım bir məktubun üstündən yazıram. Mərhum Fətəlibəylinin xatirəsinə həsr olunan bu məktubları onların “Azərbaycan”ı⁸⁴ özəl bir nömrə olaraq çıxaracaqmış. Bizdən də yazı istəyirlər. Düşündük ki, bizim mərasimlərin təfsilatını özlərinə göndərərək, dərc edərlər.

Bunun üçün Siz bir az əvvəl [təşkil olunan] İstanbuldakı mərasimin təfsilatını göndərin. Sizin nitqin surəti buradadır. Söyləyərəm ki, mənə versinlər. Onun [nitqin] xaricindəki təfərrüatı göndərin.

Bu təfəsilat eyni zamanda bizim "Azərbaycan" da da gedəcək.

Eyni zamanda növbəti nömrəyə daxil etmək üçün dərnəyin tərtib etdiyi gecə haqqında da bir reportaj göndərsəniz, nömrəyə düşər.⁸⁵

Üzümüzə gələn Yeni ilin Sizə, kiçik mücahidə və anasına xoşbəxtlik gətirməsini arzu edirəm.

İmza.

№ 27

Ankara. 2.I.1955

Əzizim Süleyman bəy!

Bu gün gecə və anım mərasimi haqqında göndərdiyiniz yazıları aldım. Yazıların ikisi də dərginin sıradakı nömrəsində yer alacaqdır. Yalnız nitqləri – Sizinkini və doktor Kəngərlininkini qoysaq, dərginin mühüm bir qismini tutacaq və digər yazılara yer qalmayacaq. Onun üçün bu nitqləri yalnız xülasə şəklində verməyə qərara aldım, eyni ilə bəlkə yalnız mənim bəzi tarixi mənbələri ehtiva edən nitqimi verərik. Bunun üçün Sizdən çox rica edirəm, nitqinizin bir səhifədən artıq yer tutmayacaq xülasəsini dərhal göndərin. Reportaja daxil edəcəm.

Nitqin əslini isə burada makinada çap etdirib, Ceyhun bəyə göndərəcəm. Onlar mərhumun xatirəsinə həsr edəcəkləri öz "Azərbaycan"larının türkcə və rusca bir nüsxəsini çıxarmaqdadırlar və bizlərdən də yazılar istəmişlər. Biz material alaraq Sizin

nitqinizi, doktor Kəngərlinin nitqini və mənim nitqimi dərc edilmək üçün onlara göndəririk. Bəşir bəy də istəyirsə, əgər şeiri bir şeyə bənzəyirsə, oraya göndərilmək üçün bizə göndərə bilər.

Sizin əlyazmaları Allaha pənah Münhenə göndərirəm. Baxarıq. Onlar rusca tərcüməsi mütləq lazımdır deyə yazırdılar...

Səlim bəy⁸⁶ telefonla axşam tamaşasının gəlirindən dərgi üçün 500 lirə göndərəcəyinizi təsdiq edirdi.⁸⁷ Buna çox böyük ehtiyac vardır və bu jestin eyni zamanda çalışmaların həmrəy və müştərək olması baxımından da böyük mənəvi əhəmiyyəti vardır.

Səlim bəy telefonla oradakı dostların hamısının adından Yeni il üçün arzularını çatdırır. Hamınıza təşəkkür edir və xoş arzular diləyirəm.

Sevgilərimlə,
M.

№ 28

Ankara. 8.I.1955

Əzizim Süleyman bəy!

6.I.1955 tarixli cavab məktubunuzu aldım. Mərhum Fətəlibəyli haqqında "Azərbaycan"ın növbəti nömrəsində İstanbuldakı və Ankaradakı təntənəli toplantılara aid reportajlar dərc olunur. Mənim də nitqim daxil ediləcək (ayrıca məqalə şəklində). Şəkil də olacaq. Sizin çıxışınızı da daxil etmək istərdik. O zaman M.Kəngərlininkini də daxil etmək lazımdır. Material çoxalır. Bunun üçün Sizin nitqinizin xülasə şəklində verilməsi lüzumu ya-

ranmışdı. Lakin eyni zamanda, bu nitqin eynisi (Məhəmmədinkidə) Parisə göndəriləcək. Orada onlar özəl nüsxədə nəşr edəcəklər. Nitqinizi burada dostlardan biri əlbəttə, xülasə edə bilərdi, fəqət özünüz bunu daha tez və daha məzmunlu edərsiniz. Nitqi bu məktubla birlikdə Sizə göndərirəm, bir səhifəlik xülasəsini dərhal mənə göndərin, bir üzünü də makinada çap etdirərək, “İstanbulda Azərbaycan Kültürünü Tanıtma Dərnəyinin yas mərasimində söylənilmişdir” qeydi ilə Paris, 77 Rue du Bae ünvanına, Ceyhun bəyə göndərin və ya istəsəniz, mənə göndərin, mən digər materiallarla birlikdə ona göndərim.

“Azərbaycan”a yardımı dediyiniz şəkildə etdirməyi çalışın. Əhməd bəyə [Əhməd Cəfəroğluna] anladılmalıdır ki, xüsusilə indiki anda Ankara ilə İstanbulun həmrəy bir cəbhə halında müsbət çalışdıqlarını nümayiş etdirməyə ciddi ehtiyac vardır. Səlim bəydən də kart aldım. Telefonda söylədiyini bu kartla da təsdiqləyir. Ediləcək jestin çox böyük mənəvi təsiri olacaqdır.

İnstitutda (bildiyiniz Münhen İnstitutunda) vəzifə ala bilmək üçün Sizin bir toplu sənədlə müraciət etməyiniz lazım imiş. İstənilən sənədlər: 1) institut müdirliyinə bir müraciət; 2) tərcümeyi-hal və 3) anket. Səid Bəylərin⁸⁸ adamları bunların təfəsilatlarını bilirlər. Səlim bəy vasitəsilə öyrənə bilərsiniz. Hər ehtimala qarşı bu yöndəki hazırlıqlara laqeyd yanaşmayın.

Candan salamlar.

İmza.

№ 29

Ankara. 15.I.1955

Əzizim Süleyman bəy!

12.1.1955 tarixli məktubunuzu aldım. Lətif Elsevərin sözlərindən verdiyiniz məlumatın mənim üçün yeni tərəfi “İstanbul səyahəti” ilə Lətifin özünün Ankarada məskən salmasıdır (mən onun İstanbulda olduğunu təsəvvür edirdim).

Bəli, bir birləşmə mövzusu müzakirə olunur. Narazı olanları başına toplayan Mustafa bəy⁸⁹ özlüyündə üç zümrə təsəvvür etdiyi Türkiyədəki mühacirətin bir araya gəlmə tezisini nəzərdən keçirir. Üç zümrə isə biz, o və Turanlıdır.⁹⁰ Bu gün üçün ilk iki zümrənin birləşməsi, sonra isə üçüncüyə təkliflə müraciət olunması taktikası istifadə edilir. Eyni zamanda Ankara ilə İstanbul arasını da laxlatmağı əldən vermək istəməz.

Birləşmək və aksiyaları mərkəzləşdirmək bizim daim müdafiə etdiyimiz bir tezisdir. Aradakı anlayış fərqi təşkilat içində əsas ideyalara və ideya təməllərinə arxalanmaqla bunlara çox riayət etmədən şəxsi kombinasiyalara etibar göstərmək arasındadır. Birincilərə idealistlər deyilsə, ikincilərə opportunistlər demək mümkündür. Bu iki zümrədən başqa, hər hərəkətdə olduğu kimi, bizdə də üçüncü bir pozğunçular zümrəsi vardır. Bizim mühitdə və şərtlər daxilində bu zümrəni Hidayət [Turanlı] qrupu təşkil etməkdədir. İdealistlərlə opportunistlərin müəyyən zaman, məkan və əhval daxilində bir araya gəlib fikir mübadiləsi etmələri müm-

kündür; fəqət pozğunçularla əməkdaşlıq edilməz. Hər iki zümrənin bu zümrə ilə mücadilə etməsi zəruridir.⁹¹

Bu işin nəzəriyyəsi; tətbiqi tərəfinə gəlinə: MM-nin [Milli Mərkəzin] əsasını qorumaqla bərabər opportunist zümrə ilə müvəqqəti saziş bağlamaq lüzumunu təqdir edirik. M. [Mustafa Vəkilli] ilə S. [Sadıq Sənan] bu zümrənin bu gün üçün xüsusilə bağlanmış liderləridir.

Məsələ sadəcə Kırımər⁹² və Ərkilət⁹³ təşviqi deyildir. Türkiyədəki türk ellərinin təşkilatlandırılması və birləşdirilməsi məsələsinin təşviq etmə yollarını dövlət səviyyəsinə çıxarmaq lazımdır.

Ankarada opportunistlərin ən fəal elementi Həsən Zeynallı⁹⁴ ilə Hüseyn Ağsu⁹⁵ təsəvvür olunur, başqa belə bir insan yoxdur. İstanbulda Sadıqdan [Sadıq Sənandan] başqa Aylan var, onlardan başqa kimlər ola bilər. Bəlkə də Taktak.

Təmasların arzu edilən bir şəkildə nəticələnməsi üçün Ankara ilə İstanbul arasının araya bıçaq girməyəcək şəkildə sıx və həmrəy olmasına ciddi ehtiyac vardır. Bu iki mərkəzdə yer alan idealistlərin ahəngdar hərəkət etmələri pozğunçuları təcriddə [saxlamaqda] kafi rol oynayacaqdır. Bu baxımdan “Azərbaycan” dərgisinə göndərməkdə olduğunuz maddi yardımın mənəvi boyda bir dəyəri vardır. Yazacağınız məktub da təbii ki, nəşr olunacaq.

Lətifə yazacağınız məktuba alacağınız cavabın mahiyyəti təmasların müvəffəqiyyətlə nəticələnib-nəticələnməyəcəyi baxımından maraqlı olacaqdır. Baxarım.

Opportunistlər cəbhəsi tərəfindən məlumatlandırılanlar xüsusilə bizim “Azərbaycan milləti” terminimiz üzərində dururlar. Azərbaycanın istiqlalını istəyirikmi? – Bəli! İstiqlalı kim istəyir? – Millət!... O halda terminə etiraz edənlərin düşüncələrində giz-

lətdikləri şey istiqlal əleyhdarlığımızdır?... İkinci qəbul olunmayan şey. [Guya] Qafqaz Konfederasiyası tezisi istiqlala xələl gətirən imiş. Kimsə devrilmiş Azərbaycan istiqlalını bərpa etmədən əvvəl Qafqaz Konfederasiyasını həyata keçirmək niyyətində deyil. Bu gələcəyə aid bir proqramdır. Təbliğat taktikasıdır. Bu sürətlə həm müsəlman və türk olmayan qafqazlılar Rusiyadan hər cür körpüləri qoparmağa təşviq olunur, həm də Avropa və Amerika-da daha asan üstünlük verilir. Konfederasiya tezisini milli istiqlal tezisindən üstün tutmaq qətiyyən müzakirə mövzusu deyil.⁹⁶ Bu bəsit şeyləri anlatmaq zərurəti hasil olur. İş belədir...

Dünən Münhendən məktub gəldi. Sizin əlyazmaların tərcümələri olmadığı üçün geri göndərmişlər. Rusca, ingiliscə, almanca və ya fransızca tərcümə olunarsa, o zaman baxacaqları və qərar verəcəkləri söylənilir. İndi istəsəniz, təcrübə kimi, bunlardan iki məqaləni sadalanan dillərdən birinə tərcümə etdirib göndərin, baxım, nə alınar. Təbii ki, tərcüməçiyə ayrıca bir mükafat vermək lazımdır. Sonra da mövzu onları qane edəcəkmi - o da bir məsələdir. Bu duruma çox üzüldüm, doğrusu.

Əlyazmalarınız məndədir. Sizdə surətləri bəlkə var deyə, dərhal göndərmədim. Bunlar bəlkə də "Azərbaycan" üçün istifadə olunar. Sizin arzunuzu bağlıdır, təbii.

Mirzə bəyin [M.Məhəmməd zadənin] xəstəliyinin angin olduğunu Sizin məktubunuzdan öyrəndim. Öz məktubunda nəfəs darlığından bəhs olunurdu. Allah üzümüzə baxsın. İnşallah, qorxulu olmaz. Adamın bu sırada rahatsızlığı bizə bu gün bir zərbədir.

Kiçik Azərinin gözlərindən öpürəm.

Sevgilərimlə,
İmza.

№ 30

Ankara. 1.II.1955

Əzizim Süleyman bəy!

20 yanvar 1955 tarixli məktubunuza istədiyiniz əlyazmaları dərhal qaytararkən bir-iki sətirlə qismən cavab vermişdim. Əvvəlki məktubuma cavab olaraq verdiyiniz təhlillərdə və düzəlişlərdə tamamilə haqlısınız. Məsələ ilə ciddi surətdə və səmimi şəkildə əlaqədar olmaq istəyənlər də bundan başqa bir nəticə əldə etməyəcəklər; fəqət nə edəsən ki, bu əlaqə hər zaman qərarsız və çox vaxt səmimi olmur. Dediğiniz doğrudur, əlaqədar şəxsləri nəticə əldə etməkdən əvvəl aydınlatmaq bir vəzifədir; bunu təbii ki, yerinə yetirəcəyik.

Bu iş öz axarı ilə həll edilməklə bərabər, “anlaşma” hücumuna müqabil bir “anlaşma” nəzakəti ilə cavab verməklə bərabər, müsbət iş və çalışma cəbhəsindəki həmrəyliyin vacibliyini də göz önünə almağınız lazımdır. Bu baxımdan İstiqlal Komitəsi daxilindəki ahəngin və həmrəyliyin təmininə xüsusi önəm verməlidir. Küskünlər qrupu deyəcəyimiz Mustafagillərin İstanbulda təşkil etdikləri “Konqresdən” bəhs edən məktubunda professor [Əhməd Cəfəroğlu] bu cəbhəyə, xüsusən M. [Mustafa Vəkilli] ilə S.-a [Sadıq Sənana] qarşı atəşlər püskürür. Haqlıdır, təbii ki.

Sizin Saleh [Saleh Gəncə] haqqında irəli sürdüyünüz mülahizə barədə bir daha diqqətlə düşündüm. İstanbul İstiqlal Komitəsinin daxili nizamnaməsi işlənəcəkdir. Bu münasibətlə İstiqlal Ko-

mitəsindən bir nümayəndənin MM-ə [Milli Mərkəzə] götürülməsi xahişi ilə Başqanlığa müraciət olunur və namizəd kimi dostun adı verilsə, o zaman bu məsələni müsbət bir nəticəyə bağlamaq mümkün olur. Ancaq bu mövzuda konkret olaraq hərəkətə keçmədən öncə məsələni bir dəfə yaxşıca götür-qoy edin. Daxili nizamnamə hazırlanarkən bu sırada radikal yerdəyişmələrə və sarsıntılara imkan verməmək lazımdır.

Kültürü Tanıtma Dərnəyinin "Azərbaycan" a göndərdiyi 500 lirə ianə məktubu çox gözəl qələmə alınmış bir həmrəylik vəsiqəsidir. Vəsiqə mənim də iştirak etdiyim AKD [Azərbaycan Kültür Dərnəyi] İdarə Heyətinin toplantısında oxundu və hərarətlə alqışlandı. Məlumat ona veriləcək cavabla birlikdə dərgidə nəşr olunacaqdır. Dərginin sıradakı nömrəsi dekabr tarixi ilə bu günlərdə çıxacaq. Məlumatla cavabı onun ardınca çıxacaq yanvar nömrəsində nəşr olunacaq, təbii.

Ayın 22-də təşkil olunan Ankaradakı Azərbaycan Gecəsi də parlaq keçdi. İstanbuldan gələn artistlərin zəruri məsrəfləri olmasa idi, təmiz gəlir 2900 lirə təşkil edəcəkdi, indi isə 1800 lirə qədər hasil oldu. Biletlər 15 lirədən satılmışdı. 340-a qədər bilet satılmışdı. Bilet satışından başqa 500 lirə qədər də ianə vardı. (Sizin 500-dən başqa), yəni həqiqi hasilat 1300 lirədir.

Dilşad xanıma təşkil etdiyiniz mərasim də gözəl olmuşdur. Təfəsilatı "Azərbaycan"ın yanvar nömrəsində yer alacaqdır.⁹⁷

Dostların salamı vardır, kiçik Azərinin gözlərindən öpürəm.

Sevgilərimlə,
İmza.

P.S. Mirzə bəyə [M.Məhəmmədzadəyə] Amerikan Komitəsin-

dən radioda çalışmaq üçün təklif gəlmişdir. Bu sırada tərslikdən Mirzə bəydə xəstəlik peyda olmuşdur. Buna baxmayaraq, M. bəy təklifi əsasən qəbul etmişdir. Xəstəliyi bir az yaxşılaşanda dərhal getməsi təsəvvür olunur. Bir az əvvəl gedib orada bir mövqe tutarsa, hamımız üçün və iş üçün çox faydalı olar. Özünü bir az tez hərəkətə təşviq edin və yol hazırlıqları üçün yardımçı olun.

M.

“Türk Yurdu”nun⁹⁸ yanvar nömrəsində məqaləm vardır, davamı da fevral nömrəsində çıxacaq.

QEYD VƏ ŞƏRHLƏR:

1. *Xalq Evləri* – 1930-1950-ci illərdə Türkiyədə fəaliyyət göstərən mədəni-maarif müəssisələri.

2. *Azərbaycan Kültür Dərnəyi* – 1949-cu ilin fevral ayında Ankarada azərbaycanlı mühacirlərin yaratdığı təşkilat. Əsas məqsədi Azərbaycanı, onun tarixini, mədəniyyətini öyrənmək və təbliğ etmək, kitab, jurnal, qəzet nəşr etdirmək, mədəni toplantılar keçirmək, ehtiyacı olan azərbaycanlılara maddi və mənəvi yardım göstərmək idi. M.Rəsulzadə dərnəyin fəxri sədri seçilmişdi. Professor Xaləddin İbrahimlinin qeyd etdiyi kimi, Türkiyədə Azərbaycan mühacirətinin siyasi fəaliyyəti qadağan olunduğundan müsavətçilər, eləcə də digər mühacirlər AKD qurulduqdan sonra onun ətrafında cəmləşdilər. M.Rəsulzadə Müsavat Partiyasının və Azərbaycan Milli Mərkəzinin fəaliyyətini dərnəyin fəaliyyəti ilə uzlaşdırdı.

3. *Mirzəbala Məhəmmədzadə* – jurnalist, publisist, Azərbaycan tarixinə və ədəbiyyatına dair dəyərli elmi əsərlərin müəllifi. Azərbaycan siyasi mühacirətinin görkəmli nümayəndəsi, M.Rəsulzadənin ən yaxın silahdaşlarından biri. 1950-ci il iyulun 8-də Almanıyanın Münhen şəhərində təşkil olunan SSRİ Tarixini və Mədəniyyətini Öyrənmə İnstitutunda, eyni zamanda bu institutun “Dərgi” məcmuəsində çalışmışdır. M.Rəsulzadənin vəfatından sonra Müsavat Partiyasına və Azərbaycan Milli Mərkəzinə rəhbərlik etmişdir.

4. M.Məhəmmədzadənin “Cümhuriyyət” qəzetindəki məqaləsi 1950-ci il iyunun 12-15-də Böyük Britaniyanın Edinburq şəhərində Antibolşevik Xalqlar Blokunun (1946-cı ildə Ukrayna millətçiləri tərəfindən təsis olunmuşdur) keçirdiyi konfransa və onun sovet

rejiminə qarşı qəbul etdiyi 20 maddəlik qərara həsr olunmuşdur. M.Məhəmmədzadə Antibolşevik Xalqlar Blokunun qeyri-rus millətlərin qanuni hökumətlərini və milli mərkəzlərini təmsil etmədiyini, “sayları siyasi mövsümlərə görə dəyişən və xüsusi məqsədlər təqib edən bir çox təşkilatlardan” ibarət olduğunu vurğulayaraq, konfransda səlahiyyətli milli mərkəzlərin təmsil olunmadığı üçün onun legitimliyini şübhə altına alırdı. Məqalədən göründüyü kimi, Edinburq konfransında qeyri-rus mühacir təşkilatlarının, o cümlədən Azərbaycan təmsilçilərinin (M.Məhəmmədzadə adlarını çəkməsə də, onlar M.Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Milli Mərkəzinə müxalifətdə duran mühacirlər idi) iştirakı rus mühacirlərinin etirazına səbəb olmuşdur. Buna görə M.Məhəmmədzadə milli mühacir təşkilatlarına müraciət edərək yazırdı: “Bu gün rus imperializminin bir silahı halına gələn kommunizmi yıxmaq üçün Sovetlərin milli dövlətlərə parçalanmasının birinci qurtuluş yolu olduğunu və mücərrəd kommunizm ilə mücadiləyə əsir millətlərin hürriyyət və istiqlal haqlarının fəda edilməyəcəyini dərk etmək lazımdır”.

5. *Fuad Əmircan* – Azərbaycan siyasi mühacirətinin görkəmli xadimi. İkinci Dünya müharibəsinə qədər M.Rəsulzadəyə müxalifət mövqeyində dayanırdı. Müharibə illərində Berlində çıxan legionerlərin “Azərbaycan” qəzetinin məsul redaktoru, “İrtibat heyəti”nin (bax: 29-cu qeyd) üç üzvündən biri olmuşdur. Müharibədən sonra F.Əmircan M.Rəsulzadə başda olmaqla müsavətçilərin ideoloji-siyasi xəttini müdafiə etməyə başlamışdır.

6. F.Əmircanın etirazına səbəb olan və M.Rəsulzadənin S.Təkinərə anlatdığı bu fikir M.Məhəmmədzadənin məqaləsində belə ifadə edilmişdi: “Türklərin qanları bahasına qurulmuş və bəzilə-

rinin dünyada tanınmış olan demokratik milli türk cümhuriyyətlərinin qırmızı rus istilasına uğramasından sonra da davam edən milli mücadiləni xaricdə səlahiyyətlə təmsil edən bu kadrlar hürriyyət və istiqlal prinsiplərinə sadıq qalaraq, İkinci Dünya müharibəsi dövründə Hitlerə boyun əyməyənlərdir. Hitler bunların yerinə Qırmızı ordudan alınan əsirlərdən ayrı birliklər və təşkilatlar vücuda gətirdi və bunlara yenə əsirlər arasından və yaxud xaricdə yaşayıb, milli mücadiləyə hər zaman yabançı qalmış kimsələrdən “xan” və ya “şef” ünvanı ilə bir rəis təyin etdi”.

7. M.Məhəmmədzadə öz məqaləsində Antibolşevik Xalqlar Bloğunun sovet əsiri millətlərin azadlıq və milli mövcudluğunun müdafiəsi məsələsində səmimi olmadığını sübut edirdi. Buna misal olaraq o, bloka rəhbərlik edən Ukrayna millətçilərinin təkidi ilə Krım türklərinin Edinburq konfransına buraxılmamasını göstərirdi. M.Məhəmmədzadə yazırdı: “Demokratik Ukrayna Cümhuriyyətinin xaricdəki qanuni hökumətinə və siyasi partiyalarına müxalifətdə olan və banderoçular qrupu adını daşıyan bu ifrat ukraynalıların Rusiyanın yerində “böyük bir Ukrayna” qurmaq xülyasını daşıdıqlarını... bilirik”.

8. “Mittelstelle” (*Folksdoyçe Mittelstelle*, almanca) – 1937-1945-ci illərdə ölkə xaricində yaşayan etnik almanlar arasında nasist təbliğatını aparan Almanıyanın dövlət qurumu.

9. M.Rəsulzadənin mühacirət dövründə milli ədəbiyyata dair yazdığı ən məşhur əsəri. “Azərbaycan” jurnalı bu əsəri belə səciyyələndirirdi: “...Rəsulzadə Məhəmmədəmin bəyin qələmindən çıxan “Azərbaycan şairi Nizami” mühacirət dövründəki azad Azərbaycan milli nəşriyyatının ən mükəmməl əsəri sayıla bilər. Yorucu bir tədqiqat məhsulu olan bu elmi əsər Nizaminin 1941-ci

ildə tamam olan 800-cü ildönümünə ithaf edilmişdir”.

10. *Əbdülvahab Yurdsevər* – Azərbaycan istiqlal mübarizəsinin və Türkiyədəki Azərbaycan mühacirətinin görkəmli xadimlərindən biri. İkinci Dünya müharibəsi dövründə Almaniya hökuməti ilə mühacirlər arasında danışıqlar aparmaq üçün M.Rəsulzadənin dəvəti ilə 1942-ci ildə Berlinə yola düşüb. Lakin danışıqlar nəticəsiz olduğu üçün Türkiyəyə qayıdıb. Müharibədən sonra Azərbaycan Kültür Dərnəyinin və Milli Mərkəzin işində fəal iştirak edib, dərnək sədrinin müavini olub. Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatına dair bir neçə əsəri nəşr olunub.

11. *Lətif Elsevər* – Türkiyədə yaşamış azərbaycanlı mühacir. Burada müəllim işləmişdir.

12. 1951-ci ilin noyabr ayında Almaniyanın Visbaden şəhərində keçirilən rus və qeyri-rus mühacir təşkilatlarının konfransında Azərbaycan Milli Birlik Məclisinin üzvləri – Ceyhun bəy Hacıbəyli, Əkbər ağa Şeyxülislam və İsmayıl Əkbər iştirak etmişlər. Konfransın yekunu olaraq qəbul edilən və azərbaycanlı nümayəndələrin də imza atdığı bəyannamədə qeyri-rus millətlərin mübarizəsi “Rusiyanın daxili işi” elan olunmuşdur. Beləliklə, faktiki olaraq rus mühacir təşkilatlarının təkid etdiyi “vahid, bölünməz Rusiya” prinsipi təsbit olunur və SSRİ-nin süqutundan sonra qeyri-rus millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi məsələsi gələcəkdə çağrılacaq Rusiya Müəssislər Məclisinin öhdəsinə buraxılırdı. Visbaden bəyannaməsi M.Rəsulzadə və onun tərəfdarlarının kəskin etirazına səbəb olmuşdur. Ankarada, İstanbulda, Münhendə və b. şəhərlərdə fəaliyyət göstərən mühacirət təşkilatları yığıncaqlar çağıraraq, kollektiv imzalarla bəyannamədəki şərtlərin qəbulunun qeyri-mümkünlüyünü və Milli Birlik Məclisinin Azərbaycan da-

vasına xəyanət etdiyini bildirirdi.

13. Mayor Əbdürrəhman bəy Fətəlibəyli-Düdənginski nəzərdə tutulur. Ə.Fətəlibəyli-Düdənginski İkinci Dünya müharibəsi gedişidə könüllü almanların tərəfinə keçmiş və Azərbaycan legionunun formalaşdırılmasında yaxından iştirak etmişdir. Çoxlu sayda azərbaycanlı əsirləri ölümdən qurtarmışdır. İlk vaxtlarda M.Rəsulzadəyə rəğbət bəsləmişdir. Müharibədən sonra mövqeyini dəyişərək M.Rəsulzadəyə və onun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Milli Mərkəzinə müxalifətə keçmişdir. Almaniyada "Azadlıq" radiosunun Azərbaycan redaksiyasına başçılıq etmiş, eyni zamanda Münhendə ABŞ-ın dəstəyi ilə Azərbaycan və rus dillərində "Azərbaycan" jurnalını buraxmışdır. Yaratdığı Milli Birlik Məclisi üzvlərinin Visbaden bəyannaməsinə imza atmalarına görə M.Rəsulzadə və onun məsləkdaşları tərəfindən kəskin tənqid olunurdu.

14. *Milli Birlik Məclisi* – 1943-cü ildə Ə.Fətəlibəyli-Düdənginski tərəfindən yaradılan bu təşkilat Azərbaycan müstəqilliyinin Almaniya tərəfindən tanınması uğrunda mübarizə aparmışdır. Müharibədən sonra bu təşkilata M.Rəsulzadəyə və onun tərəfdarlarına müxalifətdə olmuş əski mühacirlər – Ə.Şeyxülislam, C.Hacıbəyli, İ.Əkbər, C.Kazımbəy və b. qoşulmuşdur. 50-ci illərdən etibarən Milli Birlik Məclisi müstəqillik uğrunda mübarizə taktikası məsələsində Azərbaycan Milli Mərkəzinə və Müsavat Partiyasına qarşı kəskin müxalifətdə dururdu. 1954-cü ildə Ə.Fətəlibəyli-Düdənginskinin öldürülməsindən sonra Milli Birlik Məclisi dağıldı.

15. 50-ci illərin əvvəllərində tanınmış rus siyasi mühaciri, keçmiş Müvəqqəti hökumətin başçısı, "vahid və bölünməz Rusiya" ideyasının tərəfdarı Aleksandr Kerenski SSRİ-yə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə Rusiya Xalqlarının Qurtuluş Şurasının yara-

dılması təşəbbüsü ilə çıxış etmişdir. Həmin təşəbbüs rus mühacirlərinin 1951-ci ilin avqustunda Almaniyanın Ştutqart şəhərində keçirilən konfransında bəyənilmiş və adı çəkilən şura yaradılmışdır. Bununla əlaqədar Müsavat Partiyasının 1951-ci il oktyabrın 13-də buraxdığı bəyannamədə A.Kerenskinin təşəbbüsü, xüsusilə yeni yaradılan qurumun adında rus imperializminin təzahürü kimi qiymətləndirilən “Rusiya xalqları” termini tənqid olunmuşdur. Müsavatçılar həmin terminin anaxronizm olduğunu, reallığı əks etdirmədiyini, SSRİ-də “Rusiya xalqları” deyil, rus xalqının və qeyri-rus xalqların mövcud olduğunu bildirirdilər. Bəyannamədə 1918-1920-ci illərdə müstəqil milli dövlətçilik ənənələri xatırladılır, Azərbaycan Cümhuriyyətinin beynəlxalq münasibətlərin tam hüquqlu iştirakçısı olduğu, onun xarici işğal nəticəsində süqut etdiyi vurğulanırdı. Müsavat Partiyası A.Kerenskinin təşəbbüsünə cavab olaraq, geniş antikommunist koalisiyasının yaradılmasını və həmin koalisiya çərçivəsində rus mühacir təşkilatları ilə əməkdaşlıq üçün “Rusiya xalqlarının federasiyası” ideyasından imtina edilməsini, qeyri-rus millətlərin müstəqilliyinin tanınmasını əsas şərt kimi irəli sürürdü.

16. *Amerikan Komitəsi (ilk rəsmi adı – SSRİ Xalqları üçün Amerika Azadlıq Komitəsi)* – 1951-ci il fevralın 8-də ABŞ-ın Delaver ştatında yaradılmışdır. ABŞ xüsusi xidmət orqanlarının SSRİ-yə qarşı mübarizə aparmaq üçün yaratdığı təşkilatlardan biri. 1951-ci ilin may ayında qurum Rusiya Xalqlarının Qurtuluşu Amerika Komitəsi adlandırılmışdır. M.Rəsulzadə “Amerikada indi yeni bir təşəbbüs vardır. Rusiya məhkumu millətləri qurtarma Amerikan komitəsini təşkil etmək istəyirlər” yazarkən bu dəyişikliyi nəzərdə tuturdu. Lakin komitənin adındakı dəyişiklik qeyri-rus millətləri nü-

mayəndələrinin etirazına səbəb olmuşdur. Uzun diskussiyalardan sonra komitənin adında yenidən dəyişiklik olundu və o, “Bolşevizmdən Qurtarma Amerika Komitəsi” adlandırıldı (1953-cü ilin martından). Komitə 1953-cü ildə “Azadlıq” radiostansiyasını təşkil etmiş, Münhendəki SSRİ Tarixini və Mədəniyyətini Öyrənmə İnstitutunu maliyyələşdirmişdir.

17. “Свободный Кавказ” (“Azad Qafqaz”) – Münhendə Şimali Qafqaz mühacirlərinin nəşr etdirdiyi jurnal.

18. “Qafqaz” (“Qafqasya”) –Qafqaz İstiqlal Komitəsinin Münhendə nəşr etdirdiyi jurnal. İngilis, türk və rus dillərində çıxırdı.

19. Məhəmməd Kəngərli – keçmiş legioner, M.Rəsulzadənin yaxın silahdaşlarından biri. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Almaniya da yaşamışdır. Qeyri-rus mühacir təşkilatlarının Münhen konfransında (30 noyabr 1951-ci il) Azərbaycan Milli Mərkəzini təmsil etmiş və konfransın yekun qərarına imza atmışdır. Qərarda Rusiya Xalqlarının Qurtuluş Şurasının milli mühacir təşkilatların maraqlarını nəzərə almaması pislənilmiş, həmçinin sonuncuların milli müstəqillik ideyalarına sadıqlığı öz əksini tapmışdır. M.Kəngərli 1952-ci ildə Türkiyəyə gəlmiş, Azərbaycan Milli Mərkəzində və Azərbaycan Kültür Dərnəyində çalışmışdır.

20. S.Təkinərin “Qafqasya” jurnalının 1952-ci il 7-ci nömrəsində çıxan “İkinci Dünya müharibəsində azərbaycanlı könüllülərin İrtibat heyəti rəisi Ə.Fətəlibəyli-Düdənginskiyə açıq məktub”u nəzərdə tutulur. Həmin məktubda Ə.Fətəlibəyli-Düdənginskiyin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Milli Birlik Məclisi üzvlərinin Visbaden konfransında iştirakı pislənilir, istiqlal uğrunda mübarizənin M.Rəsulzadənin liderliyi altında aparılmasının vacibliyi qeyd olunurdu.

21. 1942-ci ildə M.Rəsulzadənin başçılığı ilə Almaniyada yaradılan Milli Azərbaycan Komitəsi nəzərdə tutulur. Komitə alman hökumət dairələrinə Azərbaycan milli qüvvələrinin arzu və tələblərini çatdırmaq üçün qurulmuşdu. Lakin nasist Almaniyası milli komitələrin yaradılmasını, M.Rəsulzadənin Azərbaycanın müstəqilliyi ideyasını dəstəkləməmişdir. Bu səbəbdən M.Rəsulzadə Almaniyanı tərk etmiş, Milli Azərbaycan Komitəsi isə fəaliyyətini dayandırmışdır.

22. *İsmayıl Əkbər* – Azərbaycan Milli Birlik Məclisinin üzvü, Visbaden konfransında iştirak etmişdir. Ə.Fətəlibəyli-Düdənginskinin öldürülməsindən sonra “Azadlıq” radiosunun Azərbaycan redaksiyasına başçılıq etmişdir.

23. M.Rəsulzadənin bəhs etdiyi məktub İsmayıl Əkbər tərəfindən “Novoye russkoye slovo” qəzetinə yazılmışdır. Bu məktubda İ.Əkbər Visbaden bəyannaməsinə imza atmadığını bildirirdi. Onun məlumatına görə, C.Hacıbəyli, Ə.Şeyxülislam bəyannaməyə o şərtlə imza atdılar ki, rus və qeyri-rus mühacir təşkilatları arasında ümumi razılıq əldə olunmazsa, sənəd çapa getməsin. Lakin Visbaden konfransı göstərdi ki, ümumi razılıq əldə olunmadı və bəyannamə də şərtə görə çap edilməməliydi. Buna baxmayaraq, “Qolos naroda” qəzeti şərti pozaraq, sənədi çap etdi. İ.Əkbərin məktubunu “Novoye russkoye slovo” qəzeti dərc etmədi, lakin o, müəllifin xəbəri və razılığı olmadan visbadençilərə müxalifətdə olan “Qafqaz” jurnalında dərc edildi. Həmin səbəbdən İ.Əkbər “Qafqaz”ı “fəsad orqanı” adlandırmış, məktubun nəşrində qərəzin olduğunu bildirmişdi. İ.Əkbərin məktubunun dərc olunması ilə mühacirlər arasında münaqişə daha da artmışdır.

24. *Nəbi Turablı Ağsu* – keçmiş legioner, müharibədən sonra Tür-

kiyəyə mühacirət etmiş, burada müəllim işləmişdir.

25. *Həmid Ataman* (*Həmid Məhəmmədov*) – Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin 1920-ci ildə xaricə təhsil almağa göndərdiyi 100 tələbədən biri. Almaniyada təhsilini bitirəndən sonra (1927) sovet Azərbaycanına dönməyərək Türkiyəyə getmişdir. Türkiyədə Azərbaycan mühacirətinin liderlərindən biri, M.Rəsulzadənin yaxın silahdaşı, Azərbaycan Kültür Dərnəyinin ilk sədri olmuşdur.

26. *Cəlil İsgəndər* (*İsgəndərli*) – keçmiş legioner, Azərbaycan Milli Birlik Məclisinin üzvü. Müharibə illərində məclisin nəşr etdirdiyi “*Milli birlik*” jurnalının redaktoru olmuşdur.

27. *F.Daryal* – Fuad Əmircan mətbuatda “*Daryal*” təxəllüsü ilə çıxış edirdi.

28. F.Əmircan (*Daryal*) “*Qafqasya*” jurnalının 1951-ci il 2-3-cü nömrəsində dərc etdirdiyi “*Məcburi bir izah*” məktubunda M.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan Milli Mərkəzinin mövqeyini dəstəklədiyinin səbəblərini açıqlamışdır. Məktub F.Əmircanın vaxtilə bir cəbhədə təmsil olunduğu Milli Birlik Məclisi üzvlərinin onu tənqid etməsi səbəbindən yazılmışdır. O, bildirirdi ki, müharibənin ağır günlərində qazandığı dostlardan ayrılmır, sadəcə olaraq hesab edir ki, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda davanın başında “nüfuzlu, ...uğrunda hər kəsin mücadilə etdiyi məfkurənin əsasını qurmuş olan” şəxslər, səlahiyyətli mərkəz dayanmalıdır. “Bunun üçün, mənə, hər kəsi ətrafına toplaya biləcək belə bir orqan, başında cənab Məhəmmədəmin Rəsulzadənin durduğu Azərbaycan Milli Mərkəzidir. Cənab Məhəmmədəmin Rəsulzadə müstəqil Azərbaycan dövlətinin banilərindən biridir və onun ismi bu gün də Azərbaycanda hörmətlə anılır”, - deyə F.Əmircan öz

mövqeyini bildirirdi.

29. *Verbundenstab (almanca)* – İrtibat heyəti. Azərbaycan Milli Komitəsinin fəaliyyətinin uğursuzluqla nəticələnməsinin səbəblərindən biri nasist Almaniyası hökumətinin milli komitələrə etimadsızlığı və sovet əsirləri ilə əlaqələri məhdud səlahiyyətlərə malik İrtibat heyətləri vasitəsilə həyata keçirmək niyyəti olmuşdur. İrtibat heyəti təşkil olunan milli legionlarla alman ordu qərargahı arasında rabitə vəzifəsini yerinə yetirirdi. Üç nəfərdən ibarət olan Azərbaycan İrtibat heyətinə Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski, Fuad Əmircan və Abbas bəy Atamalıbəyov daxil idi.

30. *Həsən İsmayilli* – keçmiş legioner, müharibədən sonra Türkiyəyə mühacirət etmişdir. 1952-ci ilin dekabr ayında İstanbulda yaradılan Azəri Qardaşları Yardımlaşma Dərnəyinin üzvü olmuşdur.

31. *Yusif Salahlı* – Cümhuriyyət dövründə xaricə ali təhsil almağa göndərilən tələbələrdən biri. Almaniyada təhsil almışdır. İkinci Dünya müharibəsi illərində almanlara əsir düşmüş, Azərbaycan legionunda xidmət etmişdir. Müharibədən sonra Türkiyəyə köçmüşdür.

32. *Əlirza Turan* – keçmiş legioner, müharibədən sonra Türkiyəyə mühacirət etmişdir. İstanbulda fəaliyyət göstərən Azərbaycan Kültürünü Tanıtma Dərnəyinin üzvü olmuşdur.

33. *Əhməd Yaşat* – keçmiş legioner, müharibədən sonra Türkiyəyə mühacirət etmişdir. M.Rəsulzadənin yaxın silahdaşı, 33 il ərzində Azərbaycan Kültür Dərnəyinin nəşr etdirdiyi “Azərbaycan” jurnalının məsul redaktoru, həmçinin bir müddət dərnəyin mühasibi olmuşdur.

34. *Heydər İsmayilli* – keçmiş legioner, müharibədən sonra Tür-

kiyəyə mühacirət etmiş, burada müəllim işləmişdir.

35. *Əli Əsəd Babaoğlu Altunqaya* – 20-30-cu illərdə Quba, Xaçmaz və Qusarda sovet rejiminə qarşı hərəkətdə iştirak etmişdir. İkinci Dünya müharibəsi illərində könüllü almanlar tərəfinə keçmiş və sovet ordusuna qarşı vuruşmuşdu. Müharibədən sonra Türkiyədə yaşamışdır.

36. *Ənvər Roman* – keçmiş legioner, müharibədən sonra Türkiyəyə mühacirət etmişdir. Müxtəlif vaxtlarda Azərbaycan Kültür Dərnəyinin mühasibi və katibi olmuşdur.

37. Keçmiş legionerlərin, o cümlədən S.Təkinərin imzaladığı məktub nəzərdə tutulur. “Qafqasya” jurnalının 1952-ci il 8-ci nömrəsində dərc olunan bu məktubda legionerlər Ə.Fətəlibəyli-Düdənginskinin “yeni mühacirət”in adından hərəkət etməsini, mətbuatda Visbaden bəyannaməsinə dəstək verən çıxışlarını pisləyir, onunla aralarında hər hansı əlaqənin olmadığını bildirirdilər.

38. *Abbas bəy Atamalıbəyov* – Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət xadimi, Paris konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvü. 1920-ci il aprel işğalından sonra mühacirətdə yaşamış və Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparmışdır. İkinci Dünya müharibəsi və ondan sonrakı dövrdə M.Rəsulzadəyə qarşı müxalif mövqedə dayanmışdır.

39. *Əflan Muğan* – keçmiş legioner, müharibədən sonra Türkiyəyə mühacirət etmişdir. Visbaden bəyannaməsi əleyhinə çıxış etmişdir.

40. “Qafqasya” – “Qafqaz” jurnalının türkcə çıxan nəşrinin adı.

41. “Qafqasya” jurnalının 1952-ci il 6-cı nömrəsində F.Əmircanın Ə.Fətəlibəyli-Düdənginskiyə qarşı sərt tənqid və ittihamlarla dolu “Bir məktuba cavab” yazısı nəzərdə tutulur.

42. S.Təkinərin açıq məktubu haqqında bax: 20-ci qeyd.

43. Bu və sonrakı (bax: №№ 12, 13) məktublarda adı çəkilən "Azərbaycanda fikir hərəkatı" konfransı M.Rəsulzadənin təklif etdiyi kimi, 1952-ci il aprelin 27-də Ankarada keçirilmişdir. Azərbaycan Kültür Dərnəyinin Xalq Evində təşkil etdiyi konfransda əsas məruzə ilə Süleyman Təkinər çıxış etmişdir. Çıxışın məzmunundan bəhs edən mətbuatın verdiyi məlumatdan bəlli olur ki, S.Təkinər Nizami dövründən başlayaraq XX əsrin 20-ci illərinə qədər Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir tarixindən böyük peşəkarlıqla məruzə etmişdir.

44. 1952-ci il fevralın 8-də Ankarada qurulan Azərbaycan Milliyyətçilər Dərnəyi nəzərdə tutulur. Türkiyədə Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin tanıtılmasını, ehtiyacı olan azərbaycanlı mühacirlərə yardım göstərilməsini, millətçilik ideyalarının təbliğ olunmasını qarşısına məqsəd qoyan dərnək M.Rəsulzadəyə və onun tərəfdarlarına müxalif mövqedə dayanırdı.

45. *Əhməd Cəfəroğlu* – Türkiyədə və Avropada məşhur olan dilçi-alim, türkoloq, İstanbul Universitetinin professoru. Azərbaycan mühacirətinin görkəmli nümayəndəsi, M.Rəsulzadənin yaxın məsləkdaşlarından biri. 50-ci illərin əvvəllərində İstanbulda Azərbaycan Kültürünü Tanıtma Dərnəyini yaratmış və rəhbəri olmuşdur.

46. *Azərbaycan Milli Mərkəzi (AMM)* – M.Rəsulzadənin 1924-cü ildə İstanbulda yaratdığı və rəhbəri olduğu Azərbaycan mühacirlərinin siyasi təşkilatı. M.Rəsulzadə 1947-ci ildə Türkiyəyə qayıtdıqdan sonra mərkəz onun rəhbərliyi altında yenidən öz fəaliyyətini bərpa etdi. Məktubun bu hissəsində 18 may 1952-ci il tarixində keçiriləcək Azərbaycan Milli Mərkəzinin toplantısı haqqında bəhs

edilir. Mətdən göründüyü kimi, S.Təkinərin adları naməlum olan iki nəfərin AMM ştatına qəbul edilməsinə dair fikrinə M.Rəsulzadənin mövqeyi mənfi olmuşdur. Adı çəkilən toplantıya gəlincə, o, M.Rəsulzadənin sədrliyi və S.Təkinərin katibliyi ilə keçirilmişdir. AMM-in fəaliyyətinə dair bir sıra mühüm qərarların qəbul edildiyi həmin toplantıda S.Təkinə mərkəzin 8 nəfərdən ibarət İdarə Heyətinin üzvü seçilmişdir.

47. *Sadiq Sənan (Məhəmmədsadiq Axundzadə, Məhəmmədsadiq Aran)*– Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin sabiq üzvü, İstanbulda yaşayan azərbaycanlı mühacir. M.Rəsulzadəyə müxalifətdə dururdu.

48. M.Rəsulzadənin bəhs etdiyi çıxış Azərbaycanın Sovet Rusiyası tərəfindən işğalının 32-ci ildönümünə həsr olunmuşdur. Çıxışın tam mətni “Əlavələr” bölümündə verilib.

49. İstanbulda fəaliyyət göstərən Azərbaycan Kültürünü Tanıtma Dərnəyi nəzərdə tutulur.

50. *Məcid Musazadə* – İkinci Dünya müharibəsi dövründə Azərbaycan legionunda xidmət etmiş, “Azərbaycan” və “Hücum” qəzetlərinin redaktoru olmuşdur. 1951-ci ildə əsasən ABŞ-a mühacirət etmiş legionerlərin cəmləşdiyi Amerika Azərbaycan Cəmiyyətini yaratmışdır.

51. *Azərbaycan Birliyi* Azərbaycan mədəniyyətini yaymaq və yardıma möhtac azərbaycanlılara maddi və mənəvi yardım göstərmək məqsədi ilə 1952-ci il aprelin 20-də ABŞ-da (Nyu-Yorkda) yaradılmışdır. Doktor Hacıağa İsmayilzadə birliyin sədri seçilmişdir.

52. *Zahid xan Xoyski* – keçmiş legioner, müharibədən sonra ABŞ-da yaşamışdır. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Baş naziri (1918-

1919) Fətəli xan Xoyskinin qardaşı Hüseynqulu xanın oğludur.

53. “Azərbaycan” jurnalının verdiyi məlumata görə, “Azərbaycan Cümhuriyyətinin təşəkkül tarixinin bütün mərhələlərini axıcı bir üslubda anladan” M.Rəsulzadənin saat yarımliq çıxışı konfrans iştirakçıları tərəfindən maraqla dinlənilmişdir. M.Rəsulzadə həmçinin müasir beynəlxalq vəziyyətə də toxunmuş və bildirmişdir ki, 1918-ci ildə başlanan mübarizə bu gün artıq dünya demokratiyasının mübarizəsinin tərkib hissəsi olmuşdur. M.Rəsulzadədən sonra Şimali Qafqaz mühacirlərinin nümayəndəsi Ramazan Karçı çıxış etmişdir.

54. *Harri Trumen* – 1945-1953-cü illərdə ABŞ-ın prezidenti.

55. Çıxışın tam mətni “Əlavələr” bölümündə verilib.

56. 1952-ci il iyunun 6-da Azərbaycan Kültür Dərnəyinin təşkilatçılığı ilə “Azərbaycan balosu” adlanan gecə təşkil olunmuşdu. Azərbaycanlı mühacirlərlə yanaşı Türkiyənin dövlət adamlarının da qatıldığı bu tədbir Azərbaycan istiqlalının 34-cü ildönümünə həsr edilmişdi. Gecədə Azərbaycan musiqisi, milli rəqslər səsləndirilmiş, şeirlər oxunmuşdur. “Azərbaycan” jurnalının yazdığına görə, “...gecə gec vaxtlara qədər eyni temp üzərində davam etdi. Vaxtın bir xeyli keçməsinə rəğmən kimsə yerindən tərpənmək istəmir və belə gözəl bir gecə keçirmiş olmalarından məmnuniyyətlərini izhar edirdilər”.

57. “*Azərbaycan*” – Azərbaycan Kültür Dərnəyinin 1952-ci ilin aprel ayından etibarən nəşr etdirdiyi aylıq jurnal. Jurnal həm Türkiyədə, həm də onun xaricində çox populyar idi. Onun ABŞ, Almaniya, Kanada, Argentina, İngiltərə, İtaliya, Misir və başqa ölkələrdə daimi abunəçiləri var idi.

58. Bu və 23 avqust 1952-ci il tarixli məktubda adı keçən S.Tə-

kinərin məqaləsi “Qafqasya” jurnalının 16-cı nömrəsində dərc olunmuşdu. Məqalənin mətni “Əlavələr” bölümündə verilib.

59. “Posev” qəzeti – rus mühacirlərinin Almaniyada buraxdığı mətbu orqanı.

60. *Ştutqart konfransı* – rus siyasi mühacir təşkilatlarının 1951-ci ilin avqustunda keçirdiyi toplantı. Konfransda “vahid və bölünməz Rusiya” prinsipi bir daha bəyan edilmiş, qeyri-rus millətlərin müstəqil yaşamaq hüququ rədd edilmiş, onlara yalnız Rusiyanın tərkibində mədəni muxtariyyətin verilməsi bəyan olunmuşdur. Stutqart konfransının yekunu kimi, Rusiya Xalqlarının Qurtuluş Şurası yaradıldı. Konfransın qərarları, şuranın adındakı “Rusiya xalqları” ifadəsi, həmçinin Amerikan Komitəsinin bu təşkilatı maliyyələşdirməsi qeyri-rus mühacir təşkilatların narazılığına səbəb olmuşdur. Buna görə Amerikan Komitəsi rus partiyalarına növbəti mərhələdə qeyri-rus mühacir təşkilatların da antisovet cəbhəsinə qoşulması prosesini sürətləndirməyi, onlarla razılığa gəlməyi tövsiyə etmişdir. Nəticədə rus və bəzi qeyri-rus təşkilatların, o cümlədən Azərbaycan Milli Birlik Məclisinin iştirakı ilə Visbaden konfransı çağırılmış və məlum bəyannamə imzalanmışdır.

61. *Əkbər ağa Şeyxülislam* – Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət xadimi, Paris sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvü. 1920-ci il aprel işğalından sonra mühacirətdə yaşamışdır. M.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan Milli Mərkəzinə müxalif mövqedə dayanırdı. Visbaden bəyannaməsinə imza atan Azərbaycan Milli Birlik Məclisinin üzvlərindən biri olmuşdur.

62. “*Türk izi*” jurnalı – Ankaradakı Azərbaycan Milliyyətçilər Dərnəyinin mətbu orqanı. Mühacirətdəki nəşrlər sırasında Azərbaycan Milli Mərkəzinə və Müsavat Partiyasına münasibətdə ra-

dikallığı ilə seçilirdi.

63. S.Təkinərin "Mətbuat həyatında 50 il" reportajı "Azərbaycan" jurnalının 1953-cü il tarixli 3 (15)-cü nömrəsində dərc olunmuşdu.

64. "Birleşik Qafqasya" – "Qafqasya" jurnalının 1953-cü ildən etibarən yeni adı.

65. S.Təkinərin "Mətbuat həyatında 50 il" reportajı "Azərbaycan" jurnalındakı variantdan fərqli olaraq "Birleşik Qafqasya" jurnalının 1953-cü il 6 (23)-cü nömrəsində daha ətraflı dərc olunmuşdu. Hər iki dərgidə çıxan reportajın ümumiləşdirilmiş mətni "Əlavələr" bölümündə verilmişdir.

66. 1953-cü il aprelin 20-də Azərbaycan Kültür Dərnəyi Ankara Ordu Evində bədii-musiqili "Azərbaycan gecəsi" təşkil etmişdir. Tədbirdə mühacirlərlə yanaşı Türkiyənin tanınmış ictimai və dövlət xadimləri, o cümlədən milli təhsil naziri Rıfki Səlim Burçak iştirak etmişlər.

67. *Həmdüllah Sübhü Tanrıövr* – Türkiyənin görkəmli dövlət xadimi, "Türk ocaqları"nın qurucusu. M.Rəsulzadə və Türkiyədəki bir çox azərbaycanlı mühacirlərlə yaxın münasibəti olmuşdur.

68. *Tezer Daşqıran* – Türkiyənin Azərbaycan əsilli tanınmış siyasətçisi, pedaqoq, yazıçı. Azərbaycanın məşhur ictimai-siyasi xadimi Əhməd bəy Ağaoğlunun qızıdır.

69. Burada Ştutqart və Visbaden konfranslarında iştirak etmiş mühacir təşkilatları arasında yaranan ziddiyyətlərə və Amerikan Komitəsinin mövqeyinə toxunulur. Belə ki, Visbaden konfransında Rusiya Xalqlarının Qurtuluş Şurasını daha geniş cəbhəyə çevirmək haqqında qərar qəbul edilmişdir. Həmin qərara əsasən bəzi rus və qeyri-rus mühacir təşkilatları 1952-ci ilin oktyabrında

Antibolşevik Mübarizəsinin Koordinasiya Mərkəzini yaratmışlar. Mərkəzin yaranması barədə razılaşmaya Azərbaycan Milli Birlik Məclisi adından Ceyhun Hacıbəyli, Əkbər ağa Şeyxülislam və Cahangir Kazımbəy imza atmışlar. Lakin Koordinasiya Mərkəzindəki daxili ixtilaflar bu qurumun parçalanmasına gətirib çıxardı. 1952-ci ilin dekabr ayında Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri mərkəzin tərkibindən çıxdılar. 1953-cü ildə təşkilat iki yerə parçalandı, parçalanma nəticəsində isə formalaşan qurumların hər biri ayrılıqda öz Koordinasiya Mərkəzlərini yaratdılar. Maraqlıdır ki, A.Kerenskinin və S.Melqunovun başçılıq etdiyi birinci Koordinasiya Mərkəzinə yalnız rus təşkilatları və bir qeyri-rus təşkilatı – “Hürriyyət uğrunda savaşıyan Erməni Birliyi” daxil olmuşdu. Azərbaycan Milli Birlik Məclisi digər qeyri-rus təşkilatları ilə birgə ikinci Koordinasiya Mərkəzində təmsil olunmuşdu. Bu cəhət onu göstərdi ki, vaxtilə rus mühacir təşkilatları ilə işbirliyi qurmuş Ə.Fətəlibəyli-Düdənginskinin başçılıq etdiyi Azərbaycan Milli Birlik Məclisi həmin taktikanın yanlış olduğunu anlamışdır.

Amerikan Komitəsinin iki Koordinasiya Mərkəzini barışdırmaq və bir araya gətirmək cəhdləri uğursuzluqla nəticələnəndən sonra onların maliyyələşdirilməsi kəsildi və mərkəzlər öz fəaliyyətlərini dayandırdılar.

70. *Sergey Melqunov* – rus siyasi mühacirətinin görkəmli nümayəndəsi, Antibolşevik Mübarizəsinin Koordinasiya Mərkəzinin sədri.

71. *Yevgeni Gegeçkori* – gürcü siyasi mühacirətinin liderlərindən biri.

72. S.Təkinər 1954-cü ilin sentyabr ayında Azərbaycan Kültürünü Tanıtma Dərnəyinin sədr müavini seçilmişdir.

73. Azərbaycan Kültürünü Tanıtma Dərnəyinin 1954-cü il oktyabrın 2-də təşkil etdiyi musiqili gecə haqqında reportaj "Azərbaycan" jurnalının 1954-cü il 6-7 (30-31)-ci nömrəsində dərc edilmişdir. S.Təkinərin həmin gecədəki çıxışının mətni "Əlavələr" bölümündə verilmişdir.

74. *Səid Şamil bəy* – Şimali Qafqaz siyasi mühacirətinin görkəmli nümayəndəsi, Şeyx Şamilin nəvəsi.

75. SSRİ Tarixini və Mədəniyyətini Öyrənmə İnstitutu nəzərdə tutulur.

76. Çox güman ki, keçmiş legioner Bəşir Əlizadə nəzərdə tutulur.

77. *Saleh Gəncə* – azərbaycanlı mühacir, kimya mühəndisi. İstanbulda fəaliyyət göstərən Azərbaycan Kültürünü Tanıtma Dərnəyinin katibi.

78. 1954-cü ilin noyabrında "Azadlıq" radiosunun Azərbaycan redaksiyasının baş redaktoru Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski Münhendə sovet cəsusu tərəfindən qətlə yetirilmişdi.

79. Azərbaycan Kültür Dərnəyinin Ankarada təşkil etdiyi mərasimdə (19 dekabr 1954-cü il) M.Rəsulzadənin Ə.Fətəlibəyli-Düdənginski haqqında nitqi "Azərbaycan" jurnalının 1954-cü il 9 (33)-cu nömrəsində dərc edilmişdir. Çıxışın mətni "Əlavələr" bölümündə verilib.

80. Dekabrın 9-da İstanbulda təşkil olunmuş Ə.Fətəlibəyli-Düdənginskinin anım mərasimi haqqında reportaj və həmin mərasimdə S.Təkinərin çıxışı "Azərbaycan" jurnalının 1954-cü il 9 (33)-cu nömrəsində dərc edilmişdir. Çıxışın mətni "Əlavələr" bölümündə verilib.

81. M.Rəsulzadənin bu və sonrakı məktublarda "Azəri" dediyi

uşaq S.Təkinərin Məhəmməd adlı oğludur. Sonralar “Azadlıq” radiosunda çalışan M.Təkinər orada Məhəmməd Azəri adı ilə çıxış edirdi.

82. S.Təkinərin bu mövzuda məqaləsi artıq M.Rəsulzadənin vəfatından sonra – 1955-ci ildə Münhendə SSRİ Tarixini və Mədəniyyətini Öyrənmə İnstitutunun buraxdığı “Dərgi” jurnalının 2-ci (aprel-iyun) nömrəsində çap olunmuşdur. S.Təkinər M.Rəsulzadənin tövsiyəsinə uyğun olaraq əsas diqqəti Azərbaycanın sovet dövrü maarifinin təhlilinə yönəlmişdir. Məqalə “Sovet Azərbaycanı maarifinə toplu bir baxış və kommunist tərbiyə sisteminin hədəfi” adlanırdı. S.Təkinər öz tədqiqatında göstərirdi ki, milli ənənələrə tamamilə yad və laqeyd yanaşan bolşevik ideologiyasının məqsədi kommunizmin dünyada qələbə çalmasına inanan “tam əsgər ruhlu və intizamlı, zəfərlər haqqında hər şey, məğlubiyyətlər haqqında heç bir şey bilməyən, Qırmızı Ordu və Sovet dövlətinin dünyada hər şeyi etməyə müqtədir olduğu haqqında əfsanəyə tamamilə inanmış” bir nəslin yetişdirilməsinə yönəlmişdir.

83. *Ceyhun bəy Hacıbəyli* – Azərbaycan Cümhuriyyətinin Paris sülh konfransındakı nümayəndə heyətinin üzvü, Azərbaycan mühacirətinin görkəmli nümayəndəsi. Milli Birlik Məclisinin üzvü idi. Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə taktikasında M.Rəsulzadə ilə fikir ayrılıqları olsa da, aralarında səmimi münasibətlər saxlanılırdı.

84. “*Azərbaycan*” jurnalı – Münhendə Azərbaycan Milli Birlik Məclisinin mətbu orqanı. 1952-1954-cü illərdə Ceyhun bəy Hacıbəylinin redaktorluğu ilə çıxırdı.

85. Azərbaycan Kültürünü Tanıtma Dərnəyinin 1954-cü il de-

kabrın 17-də keçirdiyi Azərbaycan gecəsi haqqında reportaj “Azərbaycan” jurnalının 1954-cü il 9 (33)-cu nömrəsində dərc edilmişdir.

86. *Səlim Ağasibəyli* – İstanbulda yaşayan azərbaycanlı mühacir, Azərbaycan Kültürünü Tanıtma Dərnəyinin üzvü.

87. Azərbaycan Kültürünü Tanıtma Dərnəyinin Azərbaycan Kültür Dərnəyinin buraxdığı “Azərbaycan” jurnalına 500 lirə ianə göndərməsi nəzərdə tutulur.

88. *Səid Bəylər* – çox güman ki, Səid Şamil bəy nəzərdə tutulur.

89. *Mustafa bəy Vəkilli* – Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət xadimi, Parlament üzvü, sonuncu hökumət kabinetində daxili işlər naziri. Türkiyədə Azərbaycan siyasi mühacirətinin liderlərindən biri olub. 1954-cü ildən – Azərbaycan Kültür Dərnəyinin Şərəf məhkəməsinin üzvü.

90. *Hidayət Turanlı* – Azərbaycan Milliyyətçilər Dərnəyinin rəhbəri.

91. M.Rəsulzadənin ictimai-siyasi hərəkətdə idealistlər, opportunistlər və pozğunçular cərəyanları haqqında “Azərbaycan” jurnalının 1954-cü il 9 (33)-cu nömrəsində məqaləsi dərc olunmuşdu. Həmin məqalədə M.Rəsulzadə qeyd edirdi ki, idealistlər ideyalara və ideya sistemlərinə əhəmiyyət verir, tarixin inkişaf şərtləri ilə ayaqlaşaraq özləri üçün elmi əsaslara söykənən bir sistem düşünür və bu sistemdəki əsaslara sadıq qalaraq hərəkət edirlər. Opportunistlər tarixin gedişi və çatacaqları hədəflə məşğul olmadan, özlərini hadisələrin axınına buraxırlar, axının hansı istiqamətə yönəlməsi onları maraqlandırmır. Pozğunçular isə ancaq inkar və hərc-mərclik məqsədi ilə fəaliyyət göstərir, onların nə obyektiv görüşləri, nə tərəfsiz təhlilləri, nə də müsbət proqramları olur.

Onlar sadəcə mövcud olanı yıxmaqdan zövq alırlar.

92. *Cəfər Seyidəhməd Kırımər* – Kırım Cümhuriyyətinin (1917) keçmiş müdafiə və xarici işlər naziri. Mühacirət dövründə Kırım türklərinin müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparıb.

93. *Hüseyn Hüsni Ömir Ərkilət* – Türkiyə ordusunun generalı. İkinci Dünya müharibəsi dövründə SSRİ-də yaşayan türk xalqlarının birləşməsi ideyasının tərəfdarı kimi çıxış edirdi.

94. *Həsən Zeynallı* – azərbaycanlı mühacir. Müsavat Partiyasında, Azərbaycan Milli Mərkəzində, Azərbaycan Kültür Dərnəyində müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır.

95. *Hüseyn Ağsu* - keçmiş legioner, müharibədən sonra Türkiyəyə mühacirət etmiş, burada hüquqşünas işləmişdir. Azərbaycan Kültür Dərnəyinin üzvü idi.

96. Məktubda bəhs edilən Qafqaz Konfederasiyası məsələsi hələ 20-ci illərdən başlayaraq Azərbaycan mühacirətinin və bilavasitə M.Rəsulzadənin ardıcıl olaraq müdafiə etdiyi tezis idi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Qafqaz birliyi ideyası yenidən aktuallaşdı. 1952-ci il dekabrın 11-16-da Münhendə Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz mühacir təşkilatlarının (Azərbaycanı Milli Mərkəz təmsil edirdi) Ümumqafqaz Konfransı keçirildi. Görüşün nəticəsi olaraq Qafqaz İstiqlal Komitəsi yaradılmış, Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinin müzakirə predmeti olmadığı, həmin müstəqilliyi tanımaq istəməyən Antibolşevik Mübarizəsinin Koordinasiya Mərkəzi ilə əməkdaşlığın qeyri-mümkünlüyü bəyan edilmişdir.

Məktubdan göründüyü kimi, M.Rəsulzadə üçün Azərbaycan müstəqilliyi Qafqaz Konfederasiyasından daha prioritet məqsəd təşkil etmiş və o, bunun əksini söyləyənləri səhv düşünməkdə gü-

nahlandırırıldı.

97. *Dilşad Talıbxanbəyli* – İstanbulda yaşayan azərbaycanlı mühacir. Onun fizika üzrə dosent adı alması münasibəti ilə 1955-ci il yanvarın 18-də Azərbaycan Kültürünü Tanıtma Dərnəyi təntənəli mərasim keçirmişdir.

98. *“Türk yurdu”* – “Türk ocaqları”nın nəşr etdirdiyi mətbu orqanı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan”, №2, 1952.
2. “Azərbaycan”, №3, 1952.
3. “Azərbaycan”, №4, 1952.
4. “Azərbaycan”, №3, 1953.
5. “Azərbaycan”, № 7, 1953.
6. “Azərbaycan”, №11, 1953.
7. “Azərbaycan”, № 12, 1953.
8. “Azərbaycan”, №6-7, 1954.
9. “Azərbaycan”, №9, 1954.
10. “Azərbaycan”, №8, 1955.
11. “Azərbaycan”, №10-11, 1955.
12. “Azərbaycan”, №4-5, 1956.
13. Azərbaycan mühacirət irsi. Tərtib edəni: N.Yaqublu. Bakı, 2011.
14. “Birlik Qafqasya” №6, 1953.
15. Əhməd D. Mühacirlərin dönüşü. I cild. Bakı, 2018.
16. Fətəlibəylinin qətlə münasibəti ilə M.Rəsulzadənin nitqi. / “Azərbaycan”, №9, 1954.

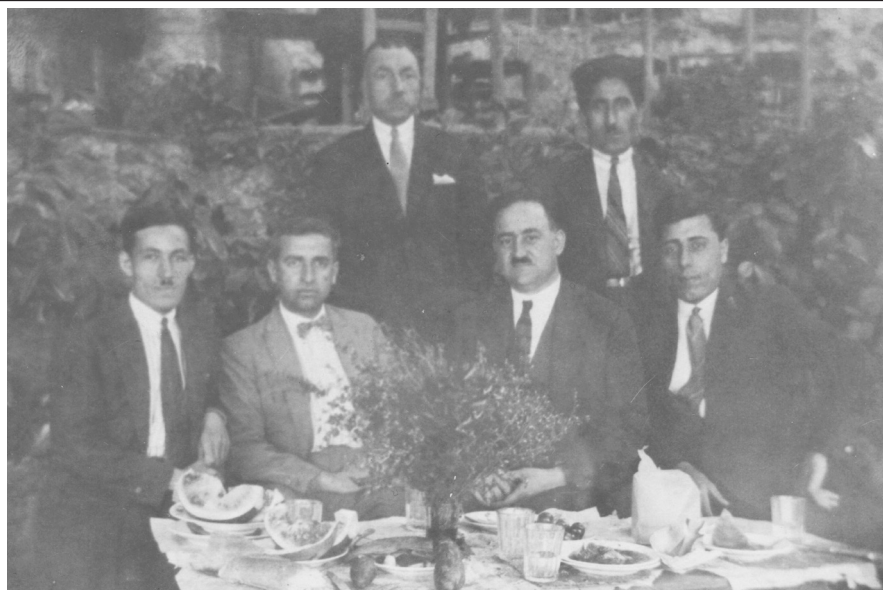
17. İbrahimli X. Azərbaycan mühacirəti tarixi. Bakı, 2015.
18. "Kafkasya", №2-3, 1951.
19. "Kafkasya", №7, 1952.
20. "Kafkasya", №8, 1952.
21. "Kafkasya" № 16, 1952.
22. Mirzəbala. İngiltərədəki antikomunist millətlər konqresi. / "Cümhuriyyət", 22 iyul 1950, sayı 9323.
23. Özcan Ö. Azərbaycan siyasi mühacirəti tarixindən bir sahə. / "Güney'de Kültür", Eylül-Ekim 2015, 199 sayı, s. 12-14.
24. Rəsulzadə M. İdealistlər, opportunistlər, pozğunçular. / "Azərbaycan", №9, 1954.
25. Tahirzadə Ə., Tahirli O. Azərbaycan Cümhuriyyəti tələbələri. Bakı, 2016.
26. Yaqublu N. Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski. Bakı, 2009.
27. Yaqublu N. Məhəmmədəmin Rəsulzadə Ensiklopediyası. Bakı, 2013.
28. Адамчевски П. Декларация партии «Мусават» об идее создания Совета освобождения народов России. / АМЕА Хəbərləri, ictimai elmlər seriyası, № 2, 2016.
29. Гжибовски Е. Взаимоотношения русской в белорусской антикоммунистической эмиграции на Западе в первое послевоенное десятилетие. / bazhum.muzhp.pl)
30. "Кавказ", №8, 1952.
31. "Объединенный Кавказ", №3-4, 1953.
32. Ручкин А.Б. «Говорить с русскими от имени русских». Русская эмиграция в планах американских спецслужб в начале холодной войны / <https://cyberleninka.ru..>

ƏLAVƏLƏR

Məhəmmədəmin Rəsulzadə

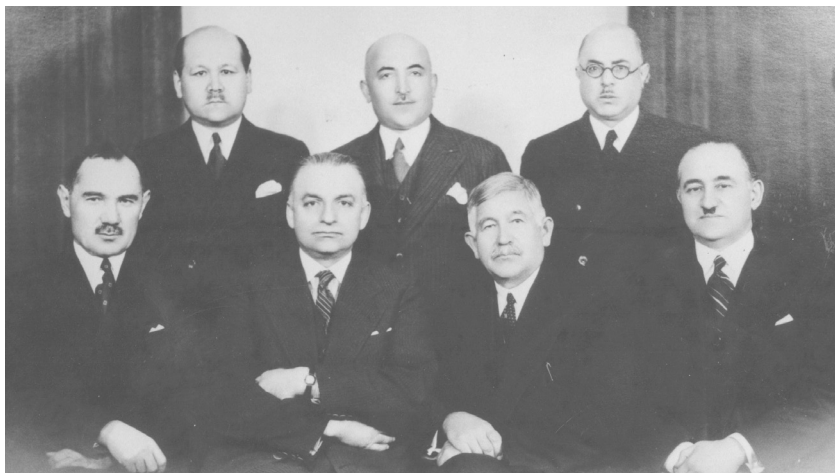

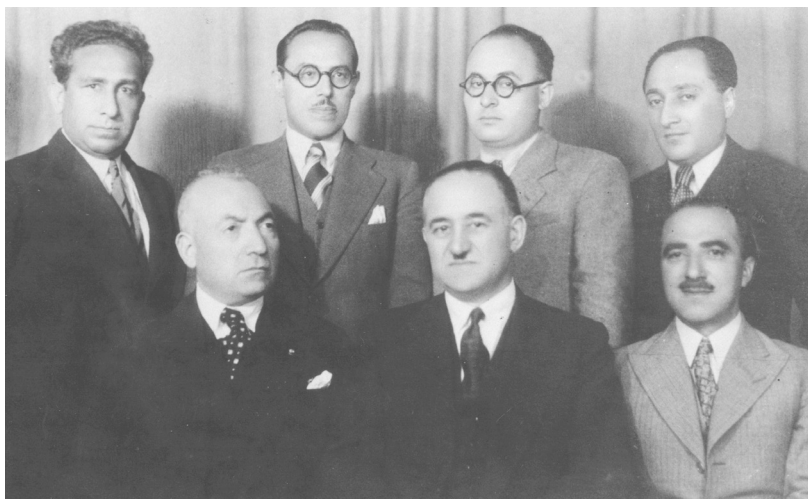
Azərbaycanlı mühacirlər Türkiyədə. Soldan: oturanlar - Ağacəfər, Mirzə Göygöl, Məhəmmədəmin Rəsulzadə, Ağalar; ayaq üstə - Abbasqulu Kazımzadə, Məhəmmədsadiq Aran

Azərbaycanlı mühacirlər. Soldan: Məhəmmədəmin Rəsulzadə, Abbasqulu Kazımzadə, Əhməd Cəfəroğlu, Mustafa Vəkilli

Türk və Qafqaz xalqları siyasi mühacirətinin liderləri. Soldan: oturanlar - Mehmet Gəray Sunş (Kırım), Cəfər Seyidəhməd Kırımər (Kırım), Ayaz İshaqi (Tatarıstan), Məhəmmədəmin Rəsulzadə. Ayaq üstə - Mustafa Çokay (Türküstan), Mustafa Vəkilli, Tausultən Çakman (Şimali Qafqaz)

Azərbaycanlı mühacirlər. Soldan: oturanlar - Abbasqulu Kazımzadə, Məhəmmədəmin Rəsulzadə, Xosrov bəy Sultanov. Ayaq üstə - Mirzəbala Məhəmmədzadə, Kərim Odər, Əli Azərtəkin, Hilal Münsi

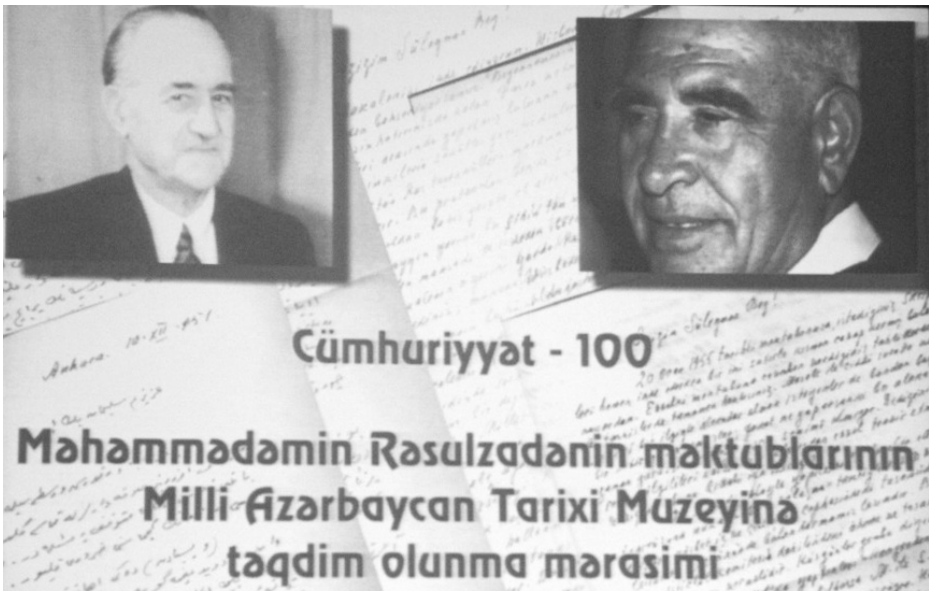
Süleyman Təkinər

Süleyman Təkinər ailəsi ilə

Süleyman Təkinər Münhendə

M.Rəsulzadənin S.Təkinəyə yazdığı məktubların Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə təqdim olunma mərasimi. 16 may 2018

M.Rəsulzadənin S.Təkinəyə yazdığı məktubların Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə təqdim olunma mərasimi. 16 may 2018

**M.Rəsulzadə. Azərbaycanca “Aprel inqilabı”
 (“Amerikanın səsi” radiosunda yayımlanan çıxış (1952))**

Bu gün Bakıda və Azərbaycanın hər bir tərəfində sovet hökumətinin və bolşevik partiyasının keçirdikləri bütün yığıncaq və mərasim yerlərində Sovet Azərbaycanının istiqlal yubileyindən bəhs edilir.

Azərbaycan xalqı guya ki, əslində bu gündə öz müqəddəratını əlinə almış, həqiqi bir xalq idarəsi qurmuş, istiqlalına gerçəkdən bu gün sahib olmuşdur.

Xalq idarəsi xalq üçün, xalq tərəfindən qurulan bir idarənin adıdır. 32 ildir Azərbaycanda davam edən idarə isə xalqa hökm edən bir zülm və istibdad idarəsidir. Sözü, yazını və nəşriyyatı inhisar altına alan bolşeviklər tarixi təhrif edirlər. Deyirlər ki, bundan 32 il əvvəl, aprelin 28-də Azərbaycan fəhlələri ilə kəndliləri üsyan etmiş, bəylərin, xanların, ağaların hökumətini yıxmış, yerinə sovet hökumətini vücuda gətirmişlər. Bu üsyanın başında duran “İnqilab Komitəsi” isə Rusiya sovet hökumətinə müraciətlə özünə kömək istəmiş, o da Qırmızı Ordunu Azərbaycana göndərmişdir.

Halbuki həqiqət tamamilə bunun əksinədir. Ayın 27-də Qırmızı Ordu üstün qüvvələrlə Azərbaycan sərhədini keçmiş, göstərilən müqavimətləri qırılmış və Bakını zorla tutmuşdur. Bundan sonra özü ilə gətirdiyi “Azərbaycan İnqilab Komitəsi”nin adından guya “üsyan etmiş Azərbaycan fəhlə və kəndlilərinə” köməyə gəlməsini özü xahiş etmişdir.

Bolşeviklərin 31 ildən bəri hər il 28 apreldə təntənə ilə bayram etdikləri hadisə bu hadisədir. İstila hadisəsinə onlar istiqlal deyirlər. Burada bir xalq hakimiyyəti deyil, xalqı əzən bir diktatura qu-

ruldu. Buna “fəhlə diktaturası” dedilər, amma yalan: bu fəhləni də əzən bir diktaturadır. Bu, Azərbaycan xalqının 34 il əvvəl, 28 may 1918-ci ildə başından atdığı yabançı istilanın yenidən daha qorxulu bir şəkildə geri dönməsindən başqa bir şey deyildir.

Azərbaycanlılar! Sizi bu gün azadlığınızdan etdilər; söz, yazı və yığıncaq haqqını əlinizdən aldılar. Azadlıq burjua boşboğazlığıdır dedilər. Bəylərdən torpaqları, sahiblərindən fabrikaları aldılar. Bir qisminizi kolxozlara, bir qisminizi də fabrikələrə zəncirlədilər. Sözdə kapitalizmi məhv etdilər, lakin əslində dövlət kapitalizminin əsirləri oldunuz. Bir dilim çörək üçün briqadirlərin qamçıları altında canınız çıxınca çalışdırıldınız; fəhlə olanlarınız fabrikalara bağlı qullar halına düşdünüz. Komissarların və partiya rəhbərlərinin gözəl yaşayışları ilə zəhmətkeş xalqın halını bir tutuşdurun. Bunu idi sizə vəd edilən bərabərlik?

Dəmir pərdə ilə xarici aləmdən ayrılmış bir vəziyyətdə olan sizləri bolşeviklər min cür yalan və palanlarla idarə edirlər: bütün dünya əsir ikən siz azadmışsınız; bütün dünya ac ikən siz toxmuşsunuz; hər tərəfdə bərabərsizlik və hərc-mərclik var ikən Sovet Azərbaycanında nizam və intizam varmış. Azərbaycan Sovet Cümhuriyyəti bütün dünyaya və ələlxüsus Şərqi nümunə bir Cümhuriyyət imiş! Bu nümunəvi cümhuriyyətdə mədəniyyət inkişaf edirmiş: “formaca milli, məzmunca sosialist” proletariat mədəniyyətindən sizə çox bəhs edirlər: formaca milli olacaq yazımız on beş ildir rus hərfləri ilə yazılır, yalnız hərflər deyil, istilahlər də ruslaşdırıldı. İslami və Avropa istilahlarını işlətmək indi yasaqdır. Kommünizmin müqəddəs dili ruscanın istilahlarını işlətmək məcburidir. Formanın ruslaşdırılmasından sonra sıra məzmunə gəldi. İndi sosialist olacaq mənə də ruslaşdırılır. Tarixdə ideallaşdırı-

lacaq qiymətlərdən insan azadlığını və milli istiqlal hadisələrini deyil, rus imperializmini təmizə çıxaracaq misallar verilməliymiş. Bütün dünyada milli istiqlal qəhrəmanı kimi tanınan Şeyx Şamil dünən alqışlanan bir sima ikən, bu gün mənfi bir tip olur. Azərbaycan xalqının şücaət, cəsarət, fədakarlıq, igidlik və vətənpərvərlik hisslərini vəsf edən “Dədə Qorqud” hekayəsi dünən faydalı bir əsər idi, bu gün zərərli görünür. Çünki indi sovet imperializmi çarların getdiyi böyük rusluq yoluna düşmüşdür.

Böyük şairlərimiz, ədib və yazıçılarımız əks-inqilabçı adı ilə meydandan çıxarıldılar. Millətin şanlı keçmişi ilə az-çox əlaqəsi olan əsərlər kitabxanalardan yığıldırıldı.

Təkcə milli Azərbaycan dövrünün və türk mədəniyyət tarixinin həqiqi təmsilçiləri deyil, Azərbaycanın sovetləşməsində tarixi rol oynamış adamların adları belə çəkilməz oldu. Doktor Nəriman Nərimanov 27-28 aprel hadisəsinin qəhrəmanı idi. O, Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri qismində Qırmızı Ordunun süngüləri arasında iş başına gəlmişdi. İsmnin sovet istilasını pərdələməsinə razı olmuşdu. Azərbaycandan Moskvaya yollanan qarət və qənimət malları ilə dolu gəmiləri və vaqonları o, yoldaş Leninə hədiyyə deyə sadıqanə nitqləri ilə yola salmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq, bir az sonra onu suyu sıxılmış limon kimi atdılar, milli təmayülçülükdə töhmətləndirib Moskvaya apardılar. Ömrünü orada bitirdi.

Başqa bir çox komissarlar da eyni aqibətə düçar oldular. Məsələn: Azərbaycanın sovetləşməsində, birinci gündən etibarən milliyyətçiliklə panturanizmə qarşı amansız surətdə mücadilə edən və Karl Marksın “Kapital”ının Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilməsi münasibəti ilə “türkcənin şəərəfləndiyindən” bəhs edən Ruhulla

Axundov, panturanizmin zəhərli bir nümayəndəsi və milliyyətçi Müsavat partiyasının zavallı bir agenti deyə günahlandırıldı. Sovet dərsliklərində panturanizmlə panislamizmin “qaçaq fikirlərini” böyük bir diqqətlə təmizləməyi özünə müqəddəs vəzifə sayan və bir çox vətəndaşların qanına girən Əliheydər Qarayev sonra beynəlxalq faşizmin nacins bir nökrəri adı ilə ifşa edildi. Milli Azərbaycan hökuməti əleyhinə gizli fəaliyyəti ilə məşhur olan, 1921-ci ildə [olmalıdır: 1920-ci ildə] Gəncə üsyanını yatırmağa məmur olan komissar Həmid Sultanov inqilab məhkəməsinin qərarı ilə Azərbaycanı Sovetlər Birliyindən ayırmaq istəyən silahlı bir üsyan qüvvələrinin başında durmaq töhməti ilə ölüm cəzasına məhkum olundu. Bu cür misallar söylənməklə bitməz!..

Qətiyyəən xalq üçün deyil, ancaq qırmızı Moskva ağaları üçün idarə olunan Sovet Azərbaycanında xalqa azacıq yaxınlıq göstərən insanlar Stalinin gözündə bir xalq düşmənləridir. Vaxtı ilə sovet rejiminə böyük yararlıqlar göstərən bir çox yerli kommunistlərə “xalq düşməni” damğasını vuraraq hamısını silib-süpürdülər. O qədər ki, bu gün münasibəti ilə nəşr olunan sovet qəzetlərində yubileyi keçirilən aprel inqilabı qəhrəmanlarının elan olunan siyahısında yerli tək bir ada rast gələ bilməzsiniz. Azərbaycandakı sovet inqilabının yeganə qəhrəmanı Qırmızı Ordunun qəhrəmanı Stalindir!..

32 ildən bəri üstünüzə qanlı kabus kimi çökən rejim milli qəhrəmanı olmayan, xalqın içindən çıxmış rəhbərdən məhrum olan bir rejimdir. Yabancı və yalançı bir rejim!..

Bu, sürgünlərin, həbslərin, ölüm düşərgələrinin və ardı-arası kəsilməyən qanlı təmizləmələrin, Allahı tanımayan, dinsiz, imansız, zalım NKVD-çilərin rejimidir. Belə bir rejimin hakim olduğu

bir yerdə azadlıq dünyasından gələn bir səsi eşitmək əlbəttə, asan deyildir. Bu çətinliyi bildiyimiz halda səsimizi məzlum Azərbaycan xalqına duyurmaq məqsədilə bugünkü qanlı aprel istilasını matəmini yaşayanlara deyirik ki, bolşeviklər Azərbaycanda bütün Şərqi nümunə bir dövlət qurduqlarını söyləyirlər. Sözlərində səmimi olub dediklərinə həqiqətən inansaydılar, dəmir pərdəni qaldırırlar, Cümhuriyyətin qapılarını açar, sizləri azad dünya ilə əlaqə və münasibətə gətirərdilər. Fəqət bunu edə bilməzlər, çünki o zaman yalanları üzə çıxar. Qaraya ağ, zülmə ədalət, yoxsallığa varlıq, əsirliyə azadlıq, istilaya istiqlal dedikləri aşkar olar!..

Onlar bu cəsarəti göstərə bilməz, inadlarında davam edərlər. Fəqət bu inad onları qurtara bilməz; haqla batilin, doğru ilə yalanın dünya ölçüsündə gedən mücadiləsində son qələbə haqqın və doğrunundur.

Bu zəfər günəşi əlbəttə ki, bir gün Azərbaycanda da parıldayacaqdır!...

"Kafkasya", №10, 1952, s. 14-16.

**M.Rəsulzadə. Azərbaycan xalqına xitab
(28 May – İstiqlal günü münasibəti ilə “Amerikanın səsi”
radiosunda yayımlanan çıxış (1952))**

Əziz vətəndaşlar!

Bu gün sizə Azərbaycan tarixinin ən böyük günü münasibəti ilə xitab edirəm. Bundan 34 il əvvəl – 28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycan Cümhuriyyətini qurdu və istiqlalını bütün dünyaya bildirdi. Bu böyük hadisə ilə biz, yüz il sürən çar əsirliyindən qurtulduq. Azərbaycan milləti bu gündən etibarən dünya dövlətləri arasında müstəqil bir mövqe tutmağa əzm göstərdi.

Bu əzmi ona oyanan tarix təlqin edirdi. Mənsub olduğu türk və müsəlman mədəniyyətindən böyük ölçüdə faydalanan Azərbaycan bu mədəniyyətə öz tərəfindən daha da böyük dəyərlər əlavə etmişdir. İran ədəbiyyatına Nizamilər, türk ədəbiyyatına Nəsimilər və Füzulilər verən Azərbaycan oyanan çağdaş Şərqə də Mirzə Fətəli Axundzadələr kimi dahilər bağışlamışdır. Məmləkətin hər tərəfini bəzəyən memarlıq abidələri böyük keçmişimizin dəlilləridir.

Tarixdə böyük istilalara qarşı mətanətlə duran Azərbaycan Şirvanşahlar, Atabəylər və xanlıqlar dövründə siyasi istiqlalına malik olmuş və bu yolda qəhrəmanlıqlar göstərmişdir.

Azərbaycanın 19-cu əsrin əvvəllərində Rusiya çarlığına qarşı etdiyi mücadilə isə həyacanlı səhnələrə malikdir. Cavad xanın rus istilaçılarına qarşı “Ölmək var, dönmək yoxdur” deyə şəhid olması Azərbaycan mərdliyinin bir rəmzidir.

Tarixin hər dövründə qabaqcıl fikirləri mənimsəyən Azərbaycan xalqı əsrimizin hakim ideologiyasına uyaraq qurduğu müstəqil

dövlətə cümhuriyyət şəklini verdi.

Türk və müsəlman dünyasının birinci cümhuriyyəti Milli Şura tərəfindən nəşr olunan İstiqlal Bəyannaməsindəki ana prinsiplər üzərinə quruldu. Bu prinsiplərə görə:

1. Azərbaycan xalqı hakimiyyət haqqına malik, Azərbaycan da tamhüquqlu bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə şəkli xalq cümhuriyyətidir.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlər və xüsusilə ətrafdakı qonşu millət və dövlətlərlə səmimi münasibətlər qurmaq əzmindədir.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, məslək və cins fərqi gözləmədən hüduqları içində yaşayan bütün vətəndaşlara siyasi və mədəni hüquqlar təmin edəcək.

İnsanlıq tarixinin qabaqcıl fikirlərini təşkil edən bu əsasları həyata keçirmək üçün fəaliyyətə başlayan milli Azərbaycan hökuməti iki il yaşadı. Bu qısa müddətdə o, məmləkətdə əsgəri, idarəetmə, iqtisadi, ictimai və mədəni müəssisələr vücuda gətirdi. Yüz ildən bəri əsgərlikdən məhrum edilən Azərbaycanda bir ordu yaratdı. Çarlıq zamanında idarəçiliyə yaxın buraxılmayan azərbaycanlılardan zabıt qüvvələri vücuda gətirdi. Sosial sahədə əsaslı islahata girişdi. Xalqı öz dilində oxutmağa başlayaraq türkçə məktəblər açdı. Türkçəni dövlətin rəsmi dili etdi. Orta və ali məktəbləri türkləşdirdi. Hökumət idarəsini Qərbi Avropa üsulunda qurdu. Hökumət Millət Məclisi qarşısında məsul idi. Milli hakimiyyət Məclisin əlində idi. Qonşu və Avropa dövlətləri ilə yaxşı münasibətlər təsis etdi. Nəhayət, böyük Avropa dövlətləri ilə Birləşmiş Amerika Ştatları tərəfindən Azərbaycan dövlətinin istiqlalı tanındı.

Çarlığın yerini tutan bolşeviklər Rusiya imperatorluğunu yenidən diriltməyə başladılar. Lenin və Stalin imzaları ilə bütün məhkum millətlərə tam istiqlal vəd etdikləri halda, bunlar qurtulan millətləri yenidən Rusiya həbsxanasına girmək üçün zorladılar. Bu məqsədlə hər tərəfdə təcavüzə keçən Qırmızı Ordu Şimali Qafqaz cümhuriyyətlərini işğal etdikdən sonra Azərbaycana soxuldu. 27 aprel 1920-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyəti məlum şəkildə sovetləşdirildi. Bir ay əvvəl bolşeviklər bu bədnam istila hadisəsini, hürriyyətdən məhrum olan sizlərə bir istiqlal hadisəsi kimi göstərdilər.

Azərbaycan milləti qırmızı Rusiyadan gələn bu təcavüzə qarşı çıxdı. Qanlı üsyanlar hər tərəfi bürüdü. Moskva cəlladları bütün bu üsyanları bolşeviklərə məxsus bir vəhşiliklə yatırdılar.

Azərbaycandan sonra sıra Ermənistana, ondan sonra da Gürcüstanına gəldi. Qafqaz qanlara boyandı. 1918-də çar istilasından qurtulan Qafqaz 1920-də qırmızı Rusiyanın əlinə keçdi.

Qafqazdakı üsyan hadisələrində Azərbaycan, Ermənistan, Şimali Qafqaz, Gürcüstan mücahidləri arasında məmnunluq verən bir həmrəylik görüldü. Bunu sovet qəzetləri ilə rəsmi nətiqlər belə qeyd etmək məcburiyyətində qaldılar. Bu birlik xaricdə fəaliyyətdə olan Qafqazın siyasi rəhbərləri tərəfindən dəstəklənməkdədir.

Dünya inqilabından bəhs edən Moskva diktatorları ikiüzlü yalançı şüarları ilə dar dünyagörüşlü bəzi adamları asanlıqla ovladılar. Fəqət sonra görülməli işləri görüb aldandıqlarını anlayan bunlardan bir qismi moskvalı yoldaşlardan üz çevirdilər. İstiqlalçı demokrat zümrəyə haqq verdilər. Moskva ağaları bunları da “inqilab düşməni” dedikləri milliyyətçi “müsavətçilər” cərgəsində tutaraq milli təmayülçülükdə günahlandırdılar və məhv etməyə başladılar. Belə ki, indi həqiqi milliyyət, demokratiya və istiqlal şəhid və məzlumla-

rı cərgəsində vaxtilə məmləkətin sovet istilasına düşməsində rolları olan adamların da adı vardır.

Qırmızı istilaya qarşı davam edən mücadilə ələlxüsus milli mədəniyyət sahəsindədir. Məmləkətin yalnız siyasət və iqtisadiyyat baxımından deyil, mədəniyyət baxımından da sovetləşdirilməsinə, yəni ruslaşdırılmasına qarşı aparılan sarsılmaz mücadilədə verilən qurbanların siyahısında məşhur şairlərimizin, mühərrirlərimizin, böyük mədəniyyət adamlarımızın adları vardır. Bunların və bunlarla bərabər istiqlal mücadiləsində şəhid düşən bütün qəhrəmanlarımızın əziz xatirələrini sonsuz hörmət və sevgi ilə yad edirik. Bu vətən və istiqlal şəhidlərinin qanı əlbəttə ki, yerdə qalmayacaq!

Əziz vətəndaşlar!

Otuz dörd ildən bəri vətənimizə qonan qırmızı canavar tarixdə görülməyən zalım və qanlı bir qüvvədir. Hər cür insani hisslərdən məhrum olan bu vəhşi qüvvə müxaliflərini amansızca əzən bir zorbadır. Zorbadır, fəqət böyük deyildir. Böyüklük mənəvi qüvvət sahiblərinin sifətidir. Bolşevik istibdadı isə bu sifətdən məhrumdur. Bu sifət yalnız hürriyyət, ədalət və insaniyyət əsaslarına dayanan bir iman hərəkətinə verilə bilər. Bu isə hürriyyət və istiqlal hərəkətidir.

Dünya mədəniyyəti bir bütündür; dünya tarixi bu bütünün ən sonda hürriyyət və istiqlal fikrinin qəti zəfərinə doğru irəliləyən hərəkətin tarixidir. Amerika İstiqlal Bəyannaməsində mövcud olan bu fikir zamanəmizdə Atlantik Xartiyası ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsində də yer almışdır.

Mədəni insanlığın mənimsədiyi mənəvi ideallara zidd bolşevik materializmi yıxılmağa məhkumdur. Tarixdə görünən bütün istibdadların aqibəti Stalin istibdadı üçün də qaçılmazdır. Hitlerin dü-

çar olduğu fəlakətdən o da yaxasını qurtara bilməyəcəkdir.

Bizim nəsil demokratiya ilə istibdad sistemi arasında dünya ölçüsündə cərəyan edən toqquşmanın iki dəfə şahidi oldu və hər dəfə demokratiyanın qələbəsini gördü. İndi dünya yenidən iki cəbhəyə bölünmüşdür. Bir tərəfdə sovet diktatorluğu, bir tərəfdə də hürriyyət sevən millətlər birliyi durmaqdadır. Dünya ya kommunist diktatorluğuna tabe bir əsarət ya da demokratiya əsaslarına söykənən bir hürriyyət dünyasını seçməlidir.

Azərbaycan milləti qarşılaşan bu iki dünya arasındakı yerini bundan 34 il əvvəl möhkəmləndirmiş, hürriyyət və istiqlal bayrağını yüksəltmişdir.

Bu bayraq hər nə qədər bu gün Azərbaycan üfüqlərində görünürsə də, onun rəmzləndirdiyi məna bütün könüllərdə alışır. Atəşli şairimiz Gültəkin bu fikrə nə gözəl tərcüman olmuşdur:

**İstiqlal, o sönməyən müəbbəd [əbədi] bir məşələ [məşəl],
Könüllərdə tutuşar [alışar], gözlərdə sönsə belə!**

Könülləri 28 may fikrinin nurları ilə aydınlanan sizləri, bu fikrin maddi simvolu olan üçrəngli istiqlal bayrağını yaxalarında gəzdirən Vətəndən ayrı bütün azərbaycanlılar adından candan salamlayıram.

Şübhə yoxdur, vətəndaşlar, bir gün gələcək, hürriyyət cəbhəsi müzəffər olacaq. O zaman içəridə və xaricdə həsrət və acılar duyan bütün azərbaycanlılar İstiqlal bayramını şadlıqlar və şənliklər içində bayram edəcəklər.

Yaşasın hürriyyət dünyasının zəfəri!

Yaşasın müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti!

"Kafkasya", №11-12, 1952, s. 43-45.

S.Təkinər. Böyük bir inqilabın doğduğu mutlu bir gün

28 may 1918...

Azərbaycan türkünün yaşamağa haqqı və haqlı olduğunu bütün dünyaya elan etdiyi bir gün... Əsarətə məhkum bir millətin əsirlik əsarət zəncirlərini qıraraq milli hakimiyyətə fələn sahib olduğu bir gün... İstiqlal və hüriyyətə susamış bir millətin bu zövqü dadmış olduğu bir gün... Və nəhayət, millətin qeyd-şərtsiz hakimiyyətinin ən demokratik bir şəkildə təcəssüm etdirməkdən başqa, islam Şərqi üçün də örnək bir cümhuriyyətin doğulduğu bir gün...

Beləliklə, 28 may 1918 hər bir azərbaycanlının şüurunda hər gün bir az daha dərin iz buraxan, qəlbində də daha geniş yer tutmaqda olan belə mutlu və qutlu bir gündür.

Siyasi məzmunu ilə bir millətin mövcudluğu üçün bu qədər böyük önəm daşıyan hadisələri içinə alan bir günün doğuşu əlbəttə, təsadüflər nəticəsində ola bilməz.

Bəli, Azərbaycan türkünün tarixi təkamül və fikri inkişafının məntiqi bir ifadəsi olan 28 may 1918 inqilabı kimi böyük bir hadisəni yaşamış bir günün doğuşu təsadüflər əsəri deyildir. Deyildir, amma bu günün şahid olduğu inqilabı yapmış olan Azərbaycan türkü bütün bu irəli həmlələrində Qərbin irəli fikirləri ilə, türkün böyük hərəkətlərlə dolu olan nəhəng tarixindən ilhamlanırdı.

İstiqlal və hüriyyətlərinə sahib olma əməllərinin həyata keçirilməsi qarşısında xüsusilə Şərqi məhkum millətləri üçün bir qaynaşma, bir qurtuluş dövrü olaraq səciyyələndirilən 20-ci yüzilin böyük hadisələrini doğru təqdir edə bilməmiş üçün bu sıralarda tarixin gedişinə təsir göstərən ictimai hadisələrin mərkəzi olan

Avropanın iki-üç əsr öncəki siyasi durumuna öləri göz gəzdirək.

Martens adlı bir rus professoru millətlərarası münasibətlərdə nizamlayıcı ideyanı əsas qəbul etmək şərti ilə bu münasibətləri hüquqi nöqteyi-nəzərdən üç dövrə ayırmışdır: ilk dövlətlərin qurulduğu qədim zamanlardan Avropada məşhur Otuzillik müharibənin nəticələndiyi 1648-ci il Vestfal konqresinə qədər sürən dövr birinci, 1648-ci ildən Napoleon Fransasının məğlubiyyətinə sonra toplanan 1815-ci il Vyana konqresinə qədər davam edən dövr ikinci, 1815-ci ildən sonrakı dövr də üçüncü dövrü təşkil edir.

Martensə görə, millətlərarası münasibətlərdə birinci dövrdə “maddi qüvvə”, ikinci dövrdə “siyasi tarazlıq”, üçüncü dövrdə isə “milliyyət prinsipi” fikirləri nizamlayıcı rol oynamışlar.

Demək olar ki, bütün 19-cu yüzil boyunca millətlərarası münasibətlərdə “milliyyət prinsipi” hakim olmuşdur.

Fəqət “milliyyət prinsipi” də bir sıra dəyişikliklərə uğramışdır. Fransız tarixçilərindən Emil Burjua 17-ci əsr Almaniyada Reformasiya hərəkatını Avropada millətlərin yaranması amili olaraq göstərir. Renessans qədim Roma həyat tərzini və mədəniyyətini bərpa etmişdirsə, İncilin digər xristian qövmlərinin dillərinə çevrilməsini təmin etməklə papanın mütləq ruhani hakimiyyətinə böyük zərbələr endirən Reformasiya hərəkatı da Avropa millətlərinin təşəkkülünü təmin etmişdir.

Vorms Məclisində millətlərin hürriyyətini müdafiə edən Reformasiya hərəkatının lideri Martin Lüter milli dilin dini dil olaraq qəbulunu da təmin etməyə müvəffəq olmuşdur ki, bu, Avropa millətlərinin meydana gəlməsi demək idi.

Milliyyət prinsipinin inkişafında ikinci mühüm dövrü 18-ci yüzil təşkil edir. Bu dövr Fransa inqilabından əvvəl başlayır, inqilab

və Napoleon müharibələri sıralarında bu fikrin bəzi həqiqi nəticələri təzahür edir və 1840-cı illərə doğru bu nəticə xeyli artır, milliyyət fikri Avropanın daxili və xarici siyasətinə önəmli təsirlər göstərir.

Bu ikinci dövrdə milliyyət fikrinin inkişaf edərək əməli nəticələr verməsinə təsir göstərən başlıca iki amildən biri almanların, onların ardınca slavyanlar, italyanlar və macarların dil və tarix araşdırmaları, digəri isə tarixi hadisələrdən məntiqi mühakimələr və siyasi nəticələr çıxarmağa müvəffəq olan Monteskyö, Volter və Russo kimi 18-ci yüzil filosofları deyə anılan fransız yazarlarının əsərləridir. Axı milliyyət fikrinin ilham verdiyi məşhur “İnsan Haqları Bəyannaməsi” bu böyük mütəfəkkirlərdən ilham alırdı.

Məşhur fransız mütəfəkkir və tarixçisi Senyobus bu məsələni belə izah edir:

“...İnsan Haqları Bəyannaməsindən ilhamlanan milli hakimiyyət prinsipi konstitusiyaya nəzəriyyəsinin yanında bir də milliyyətlər nəzəriyyəsini doğurdu. Madam ki, öz özünü idarə haqqına sahib olan yalnız millətdir, o halda bir millət yabançı bir millət tərəfindən idarə edilməməyi yaxud yabançı bir millətin boyunduruğu altına girməməyi tələb etməkdə haqlıdır. Beləliklə, milliyyət prinsipinin düsturu budur.” (“Türk yurdu” məc., sayı 67).

Beləliklə, İnsan Haqları Bəyannaməsinin təsbit etdiyi ictimai hüriyyətlərin haqqı ilə gerçəkləşdirmiş olduğu milli Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasını təmin edən, 28 may 1918 inqilabını həyata keçirən Azərbaycan türkü çətin mücadilələrdə keçən bütün bu inqilab hərəkətində 19-cu yüzil Avropasını idarə edən milliyyətçilik fikirlərindən ilhamlanırdı.

Hüriyyətə qovuşmanın başlıca amili olan milli mədəni inkişafı

təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan ədəbiyyat və düşüncəsinə bir yenilik ruhu gətirmiş olan Mirzə Fətəli Axundzadələr; məmləkətin maarifinə xidmət üçün “yeni üsul məktəbləri” təsis edən Seyid Əzim Şirvanilər; bir millət olaraq Azərbaycan türkünün gələcək istiqlalının mütləq bir təminat altına alınması üçün milli mətbuatın yaranmasına təşəbbüskar olan Zərdabi Həsən bəy Məlikzadələr; Azərbaycan fikir hərəkətində ilk zamanlar islami-milli, başqa bir sözlə, ümmət millətçiliyi şəklində olsa da, getdikcə türkləşməyə, milli qurtuluşa doğru bir təkamül göstərən milliyyətçilik fikirlərinin təbliğatçıları Ağaoğlu Əhməd və Əli bəy Hüseynzadələr; ilk dəfə olaraq Azərbaycan istiqlal fikrini nəşr etməklə siyasi məfkurənin klerikal bir sistemdən qurtularaq milli mədəniyyət sisteminə doğru aydın bir inqilabı hazırlamaqda qurucu və öndər bir rol oynamaqdan başqa, milli istiqlalın həqiqi gerçəkləşməsində də bayraqdarlıq etmiş Yusifbəyli Nəsib bəy və Məhəmmədəmin Rəsulzadələr məhz bu milliyyətçilik fikirlərindən ilhamlanaraq, milli qurtuluş yolunda yürümüş və bu yüksək qayələrinə də nail olmuşlar.

Bu gün, bir daha, bu müqəddəs yolun yolçularını, şəhidlərini rəhmət, həyatdakı mücahidlərini də sayğı və minnətlə anaq.

“Azərbaycan”, №13, 1953, s. 6-8.

**S.Təkinər. Müstəqil Azərbaycan dövlətini ümumrusiya mü-
barizəsinin tərkib hissəsi kimi qəbul edən bir təşkilat istiqlal
üçün savaşıyan azərbaycanlıların mücadiləsini
koordinə edə bilməz**

16 oktyabr 1952-ci il tarixində Münhendə toplaşan dörd rus və beş qeyri-rus olmaqla doqquz təşkilat nümayəndələrinin Anti-bolşevik Mücadilənin Koordinasiya Mərkəzini qurduqlarını yenə Münhendə çıxan 25.10.1952-ci il tarixli 21 sayılı “Russkaya ideya” qəzetindən öyrənmiş oluruq.

Deməli, tam iki il əvvəl Rusiya Millətlərinə Amerikan Yardım Komitəsinin təşviqi və təzyiqi ilə kommunizmlə mücadilədə ruslarla rus əsirliyindəki millətlərin mühacirətdəki siyasi təşkilatlarının vahid siyasi mərkəzinin təşkilinə yönəlmiş çalışmalar Füssen, Ştutqart, Visbaden və Starnberq kimi bir sıra mərhələlərdən keçdikdən sonra nəhayət, Münhendə bir nəticəyə bağlanmış olur.

Obyektiv tədqiq edildiyi təqdirdə belə bir mərkəzin təşkili sözügedən çalışmalara qatılmış tərəflərdən rus siyasi təşkilatları ilə onları açıq-aydın dəstəkləyən Amerikan Komitəsi üçün qeyri-rus təşkilatlarına üzərində tam bir zəfər, bu bazarlıqlara qatılmamaqla bərabər, milli iradənin həqiqi təmsilçiləri olduqlarını hər vəsilə ilə dost və düşmənlərə hiss etdirmiş qeyri-rusların ciddi milli təşkilatları qarşısında tam bir məğlubiyyət olaraq təsvir edilməlidir.

Rus siyasi təşkilatları və onları dəstəkləyən Amerikan Komitəsinin qeyri-rus “təşkilatları” üzərində tam bir zəfəri dedik, bəli, tam bir zəfər. Belə ki, adı çəkilən Koordinasiya Mərkəzinin siyasi platformasına və təşkilat əsaslarına bir göz yetirildiyi təqdirdə, rus partiyalarının dəfələrlə “azlıqlar məsələsi” deyə bəhs etdik-

ləri millətlər məsələsinin tərifində Füssen, Ştutqart və Visbaden konqreslərindəki görüşlərinin yenə də eyni ilə mühafizə edilmiş olduğunu görmək çətin deyil.

Füssen, Ştutqart və Visbaden konqresləri qeyri-rus millətlər üçün həyati bir məsələ olan millətlər məsələsini necə həll etmişdi? Və bu gün artıq Koordinasiya Mərkəzinin qurulmasını elan edən Münhen konqresi bu məsələdə nə kimi “tərəqqi” qeyd etmişdir?

Füssen konqresində millətlər məsələsinin rus partiyaları üçün taktiki bir platforma təşkil etməmiş olduğunu Rusiyanın Hürriyyəti Uğrunda Mücadilə İttifaqı Partiyasının lideri Melqunov Parisdə çıxan “Rusiya demokrati” məcmuəsinin 1951-ci il tarixli 2-ci sayında etiraf etməkdən çəkinmir.

16.1.1951-ci il tarixində toplanan Füssen konqresində iştirak etmiş rus partiyalarının hamısı (Rusiya Xalqlarının Qurtuluşu Uğrunda Mücadilə İttifaqı xaric) millətlər məsələsinin bolşevizmin tam məhvindən sonra Rusiya vəhdətinin mühafizəsi şərti ilə Rusiya Müəssislər Məclisi tərəfindən həll edilməsi lüzumunda razılığa gəlmişlər.

19 avqust 1951-ci il tarixində toplanan Ştutqart konqresində iştirak etmiş bütün rus partiyaları isə millətlər məsələsində Rusiyanın Hürriyyəti Uğrunda Mücadilə İttifaqı Partiyasının aşağıdakı fikrini mənimsəmiş bulunurdular:

“...Konqresdə iştirak edən rus siyasi partiyaları Rusiya millətlərindən hər birisinin təyini-müqəddərat haqqını tanıyır, bu millətlər də Rusiyanın parçalanmasının, siyasi, iqtisadi və mədəni mənfəətlərinin əksinə qane olurlar... Rusiya torpaqlarının balkanlaşması istisnasız olaraq bütün Rusiya millətlərinin mənfəətinə uyğun deyildir. Bu hal həmin millətlər arasındakı həyati əhəmiyyətli mə-

dəni və iqtisadi əlaqələrin sarsılmasına gətirib çıxaracaq, bundan başqa dəfələrlə qanlı qardaş qırğınları şəklində təzahür edəcək daimi münaqişələr doğuracaqdır. Bunun üçün də istisnasız olaraq bu millətlərin mənfəətlərinə uyğun olacaq yeganə doğru yol Rusiyanın parçalanması deyil, federasiya və milli-mədəni muxtariyyət əsasında, azad Rusiya millətlər ailəsi vəhdətinin mühafizəsidir" ("Rus demokrati" məcmuəsi, sayı 2, səhifə II/12, 1951).

Ştutqart konqresinin ardınca 7 noyabr 1951-ci il tarixində toplaşmış bədnam Visbaden konqresinə təcili uydurulmuş "milli" təşkilatların nümayəndələri də qatıldığından dəfələrlə "Kafkasya" sütunlarında təmas edildiyinə rəğmən, bu konqresdə millətlər məsələsinə dair qəbul olunmuş qərarları qısaca da olsa, burada xülasə etməyi faydalı görürük. Qərar budur:

"...Rusiya xalqlarının bərabər və sərbəst olaraq demokratik əsaslarda referendum yolu ilə öz müqəddəratlarını təyin etmək haqqı tanınır. Belə bir təyini-müqəddərat haqqı Rusiyada kommunist diktaturasının tam süqutundan sonra ya plebissit, ya da Milli Müəssislər Məclisi və ya Ümumrusiya Müəssislər Məclisində alınacaq qərarlarla gerçəkləşəcəkdir".

Beləliklə, bu görüş Koordinasiya Mərkəzi nizamnaməsinin siyasi platforma hissəsinin 3-cü maddəsində də millətlər məsələsinin əsası olaraq eynilə mühafizə edilir. Bu maddənin 3-cü qeydi xüsusilə diqqətə layiqdir. Burada Sovetlər Birliyi xalqlarının qurtuluşu üçün mücadilə orqanı olduğu bildirilən Koordinasiya Mərkəzinin bütün mühacirəti birləşdirmədiyi qeyd edildikdən sonra bu mərkəzə daxil olan rus təşkilatlarının özlərini gələcək rus hökumətinin nüvəsi olaraq qəbul etmədikləri bildirilir. Bununla birlikdə Koordinasiya Mərkəzinə daxil qeyri-rus təşkilatları

da özlərini təşəkkül etmiş müstəqil milli dövlətlərin təmsilçiləri adlandırmırlar.

Zahirən Koordinasiya Mərkəzinə daxil olan rusların qeyri-ruslara doğru atılmış bir addım kimi görünən bu qeydin həqiqətdə qeyri-rusların boğazına sarılmış rus imperializminin bu dəfə daha gizli şəkildə yıxıcı rol oynadığını görmək çətin deyil. Nizamnaməni imzalamış rus partiyalarının gələcək rus hökumətinin nüvəsini təşkil etmədiklərini qəbul etmələri təbii bir haldır və belə bir öhdəlik onları təşəkkül etmiş bir Rusiya dövlətinin təmsilçiləri ola bilmək haqqından və imkanlardan heç də məhrum etmir. Qeyri-rus təşkilatlarına gəlincə, bədnam qeyd bunların üzərinə təşəkkül etmiş milli dövlətlərini inkar edərək bundan heç bəhs etməmək öhdəliyini qoyur.

Münhen bəyannaməsi ilə Koordinasiya Mərkəzinə daxil olmuş qeyri-rus qrupların belə bir öhdəlik altına girmələrinin rus partiyaları üçün necə böyük əhəmiyyət ifadə etdiyini bəyannaməni imzalayanlardan A.Mixaylovskinin bu münasibətlə yazdığı və "Russkaya ideya" qəzetinin eyni sayında dərc etdirdiyi bir məqaləsindən bərabər izləyək:

A.Mixaylovski qeyri-ruslara təşəkkül etmiş milli dövlətlərdən bəhs etməmək öhdəliyini qoyan bədnam 3-cü maddənin 3-cü qeydini eyni ilə təkrarladıqdan və eyni zamanda gələcəkdə mərkəzə daxil olacaq digər qeyri-rus təşkilatların da bu prinsipləri tamamilə qəbul etmələrinin vacibliyini xeyli tərəfləndikdən sonra davam edir:

"....Başqa sözlə bu, Koordinasiya Mərkəzi nizamnaməsinin Sovetlər Birliyində kommunist diktaturasının tam süqutu və bura-dakı millətlərin öz müqəddəratı və Rusiya ilə gələcək münasibət-

ləri haqqında bir qərar verincəyə qədər ümumrusiya mübarizəsi sıralarında faktiki olaraq təşəkkül tapan müstəqil dövlətlərin tanınmaması deməkdir. Nizamnamə yalnız 1922/23-cü illərdə beynəlxalq səviyyədə tanınmış dövlətləri bundan müstəsna tutur”.

Müəllif bu sahədəki “unudulmaz xidmətlərindən” və öz mövcudluqlarından inkar edəcək dərəcədə imtina edən qeyri-rus məsləkdaşlarını göylərə qaldırmağı da unutmur.

Yeri gəlmişkən, bunu qeyd edim ki, 1922/23-cü illərdə beynəlxalq aləmdə tanınmış dövlətlər dedikdə, Polşa və Baltik dövlətlər nəzərdə tutulur. Bu dövlətlərin istiqlalını tanımaq işində rus partiyalarının göstərdikləri bu “nəzakət” və “yumşaqlıq” şübhəsiz ki, onların nə beynəlxalq razılaşmalara riayət arzularının bir təzahürü, nə də İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə bağlılıqdan bağlı cömərdlik əsəri deyildir. Belə ki, İkinci Dünya müharibəsi bitdikdən bəri Birləşmiş Amerika Ştatları hökumətinin dəfələrlə qırmızı rus hökumətinə Baltik dövlətlərinin işğalını heç bir zaman tanımadığını qəti bir dildə bildirmişdir. Rusun anlayacağı bir dil.

Nizamnamənin təşkilat əsaslarının təhlilinə gəlincə, Koordinasiya Mərkəzində rusların bütün qeyri-rusların sayı qədər üzv olmaları bu təşkilatda millətlərə “bərabərlik” haqları iddiasının əsassız olduğuna sübutdur. Hələ mərkəz rəhbərliyinə Melqunovun gətirilməsi isə bu təşkilatın qeyri-ruslar haqqında bəslədiyi “xoş niyyəti” açıq göstərməkdədir. O Melqunov ki, indiyə qədər Sovetlər Birliyindən sadəcə Rusiya, buradakı qeyri-rus millətlərdən də “azlıqlar” deyə bəhs etmişdir.

Rus əsirliyindəki millətlərin tarixi təkamül, fikri inkişaf və işğala qarşı əsrlik mücadilələrinin məhsulu olan, on minlərlə mücahidin mübarək qanları bahasına qurulmuş müstəqil milli dövlətləri

asanlıqla ümumrusiya mübarizəsinin bir hissəsi kimi qəbul edən bu xəyanət sənədi haqqında daha fikir yürütməyə ehtiyac duymaqla bərabər ilgili bəzi xüsusiyyətlərə toxunmağı vacib bilirik.

Adı çəkilən Koordinasiya Mərkəzinin nizamnaməsi Azərbaycan Milli Birlik Komitəsi adından Ceyhun Hacıbəyli, Şeyxülislam və Kazımbəy tərəfindən imzalanmışdır. Məlumdur ki, bu şəxslərdən Ceyhun Hacıbəyli ilə Şeyxülislam bədnam Visbaden anlaşmasını da Azərbaycan Milli Birlik Məclisi adından imzalamışlar. Ceyhun Hacıbəyli ilə Şeyxülislamın müstəqil milli Azərbaycan Cümhuriyyətinin Parlamentinin, müstəqil Azərbaycanı dünyada dövlətləri nəzdində təmsil etmək üçün vəzifələndirilmiş nümayəndə heyətinin üzvü və ya mənsubu olduqları da məlumdur.

Bu şəxslərin rus partiyaları təmsilçiləri ilə imzaladıqları anlaşmalarda rəsmi ünvanlarını göstərmədikləri diqqəti çəkdikdən sonra marağımıza səbəb oldu. Hətta biz bunu işin nəzakət və ciddiliyinə müdrikliklə yanaşdıqları kimi başa düşərək bu vəziyyətdən bir qədər məmnun da olmuşduq. Fəqət indi Münhen anlaşmasından sonra təəssüflə öyrənirik ki, bu şəxslər nə Visbadendə, nə də Münhendə Azərbaycan türkünün onlara həvalə etdiyi bu müqəddəs səlahiyyətləri millətinin əleyhinə olaraq pisiyə əl atmaqda əsla tərəddüd etməyəcəklərmiş. Axı ruslar qarşılarındakılardan hər nəyin bahasına olursa olsun, “milli dövlət”, “milli parlament”, “Versal sülh nümayəndə heyəti” kimi milli istiqlal simvolizə edən sözlər eşitmək istəməmişlər.

Münhen bəyannaməsini imzalamış şəxslər bu bəyannaməni Azərbaycan Milli Birlik Komitəsi adından deyil, Ceyhun-Şeyxülislam-Kazımbəy-Fətəlibəyli qrupu adından imzalamış olsa idilər belə, bu hal onların günahını əsla yumşaltmazdı. Halbuki ortada

Azərbaycanın Koordinasiya Mərkəzində Azərbaycan Milli Birlik Komitəsi vasitəsi ilə təmsil edilmiş olduğu keyfiyyəti mövcuddur. Bu halda istiqlalçı vətənsəvərlər bütün azərbaycanlıların bu sahədəki görüşlərini, açıqlamalarını, bu komitəyə olan münasibətlərini aydın bildirmələri lazımdır. Bu komitənin necə bir “milli birliyi” təmsil etdiyi aydınlanmalıdır. Əks təqdirdə susmaq olub bitənləri dəstəkləmək və ya ən yumşaq desək, göz yummaq demək olmurmu?

Budur “Azərbaycan milli işləri ilə” bağlı olduqlarını elan edənlərlə “ağıl sahibi” olduqlarını iddia edənlərin “müdrikliyi” və “uzaqgörənliyi”.

Yazımızın əvvəlində Koordinasiya Mərkəzinin təşkilini rus partiyaları üçün bütün bu bazarlıqlara yanaşmamış olan ciddi milli təşkilatlar qarşısında bir məğlubiyyət kimi təsvir etmişdik. Həqiqətən heç bir ciddi qeyri-rus təşkilatın bu mərkəzdə iştirak etməməsi, hələ Ukrayna və Belarus mühacirətindən bu ləyaqətsiz imperialist təşkilata daxil olan tək fərdin belə olmaması ağ rus imperalizminin, ondan qurtulmağa çalışan istiqlalçı milli qüvvələr qarşısında tam məğlubiyyəti olaraq təsvir edilməlidir.

“Kafkasya”, № 16, 1952, s. 20-23.

S.Təkinər. Mətbuat həyatında 50 il

Türk Mətbuat Birliyinin sədri, məşhur nəşriyyatçı və ictimai xadim Hakkı Tarık Usun təşəbbüsü ilə 1943-cü ildən etibarən Türkiyədə mətbuat həyatında 50 il çalışmış qələm sahibləri və mətbuat nümayəndələrinə kollektiv yubiley təşkil etmək ənənəsi təsis olunmuşdur. Təsis edilən bu ənənəyə uyğun olaraq yubileylər

hər beş ildən bir keçirilir. 1948-ci ildə həmin birliyin təşəbbüsü ilə bu yubileyin ikinci seriyası təşkil olunmuşdu. İndi də 30 may 1953-cü ildə İstanbul Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin böyük konfrans salonunda bu ənənəvi yubileyin üçüncü seriyası tərtib olundu. Bu dəfə yubileyləri keçirilən qələm əhli ilə mətbuat mənsublarının sayı 46 nəfər idi, aralarında ictimai, ədəbi və siyasi sahədə şöhrət qazanmış insanlar vardır. Məsələn: tarixi Türk Ocaqlarının rəisi, məşhur natiq və siyasət adamı Həmdullah Sübhi Tanrıövr, məşhur siyasət və elm adamı Adnan Adıvar, dünyada məşhur jurnalist Xalidə Ədib, məşhur şair Yəhya Kamal, Midhət Camal, dəyərli alimlərdən Rəfiq Nevzat, dilçi Besim Atalay, tarixçi Ziya Şakir, qəzetçi Abidin Davər, “Vaxt” qəzetinin baş redaktoru Asim Us, yubiley ənənəsinin möhtərəm təşəbbüskarı Mətbuat Birliyinin sədri Hakkı Tarık və bir çox digər məşhur isimlər.

Yubileyi keçirilənlərin siyahısında məşhur redaktor qismində fəaliyyəti Şərfin üç mühüm mərkəzi – Bakı, Tehran və İstanbul-da keçən, Azərbaycanın olduğu qədər Qafqazın da məşhur ictimai-siyasi xadimi, hörmətli Məhəmmədəmin Rəsulzadənin adı da mövcuddur.

Yubiley böyük bir təntənə ilə keçirildi. 800 adamı toplayan universitet salonu Mətbuat Birliyinin özəl dəvəti ilə gələn seçkin bir dinləyici kütləsi tərəfindən dolmuşdu. Dəvət olunanlar arasında nazirlər, deputatlar, professorlar, yüksək rütbəli məmurlar, hər hər sinif və ixtisasdan olan ziyalılar, mətbuat təmsilçiləri, müəllimlər, tələbələr, müxtəlif elm və mədəniyyət müəssisələrinin, dərnəklərinin təmsilçiləri və s. vardı.

Saat tam 15.30-da yubiley mərasimi türk hərbi orkestrinin çaldığı İstiqlal marşının ayaq üstə dinlənilməsi ilə başladı. Bundan

sonra milli təhsil naziri Rəfiq Səlim Burçak bir nitqlə yubileyi keçirilənləri təbrik etdi və Mətbuat Birliyini tərtib etdiyi bu gözəl əənənənin tərbiyəvi mənasını açıqladı. Ondan sonra Mətbuat, Nəşriyyat və Turizm baş müdiri Həlim Alyot da təbrik və xoş diləklili bir nitq söylədi. Nazirlə müdir Ankaradan İstanbula sırf bu məqsədlə gəlmişdilər.

Bunlardan sonra Türk Mətbuat Birliyinin başçısı Hakkı Tarık Us kürsüyə çıxdı.

Lətifələrlə bəzədiyi nitqində yubilyarları qısa, fəqət canlı ifadələrlə xarakterizə etdi. Yubilyarlar xitabət kürsüsünün önündə, dəvətlilərin qarşısında bir sırada oturdular. Hakkı Tarık bəy sıra ilə isimləri çəkincə salonun alqışlarla göstərdiyi təbriklər altında yubilyarlar ayağa qalxaraq aramla və təvazökarcasına salamlayanları təbəssümlə qarşılayırdılar.

Yubilyarlardan ən çox alqışlananlardan biri yurddaşımız Məhəmmədəmin Rəsulzadə idi. Hakkı Tarık bəyin nitqindən ona aid olan hissəni burada olduğu kimi nəqdim edirik. Geniş salonnun bütün oturacaqlarında Məhəmmədəmin Rəsulzadə isminin sadəcə çəkilməsi şiddətli alqışlara səbəb olurdu. Hakkı Tarık dedi: “Məhəmmədəmin Rəsulzadə Milli Azərbaycan Müsavat Xalq Partiyasının lideri (alqışlar), Milli Azərbaycan Mərkəzinin rəisi (alqışlar), keçmiş Azərbaycan Milli Şurasının 35 il öncə istiqlal elan edən başçısı (şiddətli alqışlar), Qafqaz türklərinin məşhur siyasət adamı (sürəkli alqışlar).

Bunlar onun siyasi simaları, fəqət bütün bu simaların başlanğıcında zaman-zaman Bakını, Tehranı, İstanbulu mərkəz edən, mətbuatda fəaliyyətinin 50 illiyinə qədəm basmış və yazılarının dəyəri məqsədinin müqəddəsliyi ilə artan bir türk yazarı.

1903-cü ildə Bakıdan Tiflisdəki “Şərqi-rus” qəzetinə yazı yollayan gənc şagirdin ilk sözü bir baxışdan bizim gənclərin “vətəndaş, türkcə danış!” xitabını xatırladır.

Bakının şəhər parkında gəzişən qadın gənc müsəlman oğlanların ana dilləri türkcə yerinə rusca danışmalarını tənqid və tənbehlə başlayan bu qələm üsyanı şəxsən Stalinin nəzarəti altındakı təqiblərə rəğmənlər türk ulusunun haqlarını qoruma uğrunda davam edəcəkdir.

Rəsulzadə bu gün Azərbaycan tarixinin inkişafını yazır və Türk Ensiklopediyası üçün çalışır, fəqət içində bir səs, hələ 1907-ci ildə yazdığı şeirin bir parçasını təkrarlamaqdadır:

Çəkilməm ey hərifan, mən
Bu meydan-i şəcəətdən
Bütün aləm mənə deyərkən
Çəkil bir yana, sakitləş”.

Rəsulzadənin doğru ideal uğrundakı mücadilədə göstərdiyi yorulmaz əzmini təqdir edən şiddətli və sürəkli alqışlar Hakkı Tarrıq bəyi dədtəkləyirdi.

Yubilyarlar adından təşəkkür etmək üçün kürsüyə gələn milli natiq H.S.Tarırovər söylədiyi parlaq nitqində qısaca Rəsulzadənin xidmətlərini sadalayır. “Seçkin türk ziyalıların türk cəmiyyətinin ictimai idealları uğrunda yorulmaz mücahid, əziz dost Rəsulzadəyə qarşı göstərdiyi candan maraq” natiqi razı salırdı.

Ənənəyə uyğun olaraq, eyni gündə Mətbuat Birliyinin arxivində mühafizə edilmək üçün yubilyarların səsləri mikrofona yazılırdı. Bu mikrofon iki gün sonra yubilyarların əsərlərindən ibarət sərginin açılması münasibəti ilə sərgiyə gələnlərin qarşısında səsləndirilmişdir. Əmin bəyin mikrofona yazılan sözlərini burada

eyni ilə veririk:

“Bundan əlli il öncə, 1903-cü ildə Qafqazda nəşr olunan ilk məqaləmdə türk şagirdlərinin öz aralarında rusca danışmalarını tənqid etmişdim. O gündən bu günə qədər keçən jurnalistlik həyatım bu fikri davamlı surətdə müdafiəsinə həsr edilmişdir.

Bu gün əməkdar türk jurnalisti kimi burada – müstəqil Türkiyə Cümhuriyyətində anılmaqdan duyduğum sevinci şükürlə izhar edərkən, zehnimin orada, milli qurtuluşunu gözləyən Azərbaycanda və Qafqazda olduğunu gizlətmək istəmərəm”.

Yubilyarların əsərlərinin sərgisində Əmin bəy Rəsulzadəyə ayrılan hissə ən çox kitabı olanlardan idi. Burada yalnız kitablar, broşürlər və qismən də jurnallar sərgilənmişdir.

Məhəmmədəmin Rəsulzadənin əsərləri

Məmləkətdə:

1. Qaranlıqda işıqlar. Pyes. Bakı, 1908.

2. Nəğəhan bəla. Pyes. Bakı, 1908.

3. Şəkli-idarə haqqında iki baxış (iki cür hökumət). Moskvada Müsəlman qurultayında oxunmuş məruzələrdən – Əhməd bəy Salikovun və Məhəmmədəmin Rəsulzadənin məruzəsi. Naşiri: “Açıq söz” idarəsi. Bakı, 1917, “Açıq söz” mətbəəsi.

4. Cəmaət idarəsi (iki dəfə çap olunmuş). Bakı, 1917.

5. Bizə hansı idarə faydalıdır? Bakı, 1917.

6. Azərbaycan təşəkkülündə “Müsavət”. Bakı, 1918.

7. Azərbaycan Cümhuriyyəti (“İstiqlal” jurnalında bir məqalə). Bakı, 1919.

8. Azərbaycan paytaxtı (“İstiqlal” jurnalında bir məqalə). Bakı, 1919.

Mühacirətdə:

9. İctimaiyyun İtidaliyun. Farsca. Tehran, 1911.
10. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Keyfiyyəti-təşəkkülü və indiki vəziyyəti. İstanbul, 1922.
11. Əsrimizin Səyavuşu. İstanbul, 1922.
12. İstiqlal məfkurəsi və gənclik. İstanbul, 1922.
13. Rusiyada siyasi vəziyyət. İstanbul, 1922.
14. İxtilalçı sosializmin iflası demokratiyanın gələcəyi. İstanbul, 1928.
15. Milliyyət və bolşevizm. Türkcə. İstanbul, 1928.
16. Milliyyət və bolşevizm. Farsca. İstanbul, 1928.
17. Qafqaz türkləri. (Türk illiyində). İstanbul, 1928.
18. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Berlin, 1936.
19. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Rusca. Varşava, 1936.
20. Azərbaycan məsələsi. Almanca. Berlin, 1938.
21. Panturanizm haqqında. Varşava, 1936.
22. Azərbaycan. Fransızca. Paris, 1936.
23. Azərbaycan mədəni ənənələri (Azərbaycan Kültür Dərnəyinin yayınlarından). Ankara, 1949.
24. A.Qaraxanın "Füzuli"si haqqında. Ankara, 1949.
25. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı (Azərbaycan Kültür Dərnəyinin yayınlarından). Ankara, 1951.
26. Çağdaş Azərbaycan tarixi (Azərbaycan Kültür Dərnəyinin yayınlarından). Ankara, 1951.
27. Azərbaycan şairi Nizami (Milli Təhsil Nazirliyinin yayınlarından). Ankara, 1951.
- Qəzetlər və jurnallar:
28. Təkamül. Bakı, 1907.
29. Yoldaş. Bakı, 1908.

30. Açıq söz, 1915-1917.
31. İran-i Nou. Farsca. Tehran, 1909-1911.
32. Yeni Qafqasya. İstanbul, 1922-1929.
33. Azəri-Türk. İstanbul, 1927-1929.
34. Odlu yurd. İstanbul, 1929-1931.
35. İstiqlal. Berlin, 1932-1934.
36. Qurtuluş. Berlin, 1935-1939.
37. Qurtuluş. Almanca. Berlin, 1939.

Seçkin türk izdihamının Azərbaycanın və Qafqazın əməkdar mücahidi və istiqlal ideoloquna qarşı göstərdiyi sıcaq münasibət və sevgi təzahürləri bu anda universitet salonunda olan bizləri qanadlandırdı. Qələmin müqtədir təmsilçisi və Azərbaycan milli qurtuluş hərəkatının rəhbəri Əmin bəyin şəxsində biz, mücadilə edən Azərbaycan ilə Qafqazın bir simvolunu görür, bunların, yəni Azərbaycan ilə Qafqazın mənfəətlərinin qardaş məmləkətin ən yaxşı təbəqəsində bu qədər anlayışla qarşılandığına candan sevinirdik. Bir qardaş məmləkət ki, bu gün dünya miqyasında inkişaf edən ümumi demokratiya hərəkatının sayılan üzvüdür, Atatürkün məmləkəti ki, milli qurtuluş hərəkatının müvəffəq olmuş bir örnəyidir!

“Birleşik Qafqasya”, №6, 1953, s. 15-17;

“Azərbaycan”, №15, 1953, s. 18-21.

S.Təkinər. Azərbaycan istiqlalının böyük mücahidi

Azərbaycan türklüyünün böyük mücadilə və fədakarlıqları sayəsində qurulmuş müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin məruz qaldığı 1920-ci il aprel faciəsi üzündən əziz vətənlərini tərk etmək məcburiyyəti ilə dünyanın müxtəlif məmləkətlərinə sığınmış minlərcə istiqlalçı Azərbaycan vətənpərvərləri bu gün özlərinə çox qiymətli bir ildönümünü böyük sevinc içində idrak edirlər. Bu, hər günü böyük mücadilə və inqilab həmlələri ilə dolu keçən və bir istiqlal hərəkətinin tarixini təcəssüm etdirən istiqlal mücahidinin, İstiqlal hərəkəti öndərinin anadan olmasının 70-ci ildönümüdür.

Məhəmmədəmin Rəsulzadə!.. Şan və şərəflə dolu Azərbaycan istiqlal hərəkəti tarixinin ən çox minnət və şükranla andığı və anacağı böyük və fədakar İnsan... Azərbaycanlılar üçün istiqlal məfhumu ilə tarixi şəxsiyyət anlayışını özündə birləşdirən qoca mücahid...

Milli istiqlal ideologiyasını hazırlamaqdan başqa rus əsiri olan türklərin istiqlal davasını da ilk olaraq təbliğ etməklə, millətçilik hərəkətinin siyasi məfkurə şəklində şüurlanmasında örnək olan və bu surətlə də milli demokratizm ilə milli inqilab məfkurəçiliyinin bayraqdarlığını üzərinə götürmüş böyük ideoloq...

Azad yaşamaq əzmində olan dünya millətləri qarşısında təntənə ilə elan edilmiş İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin “İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal” vəd edən prinsiplərini bütün səmimiyyəti ilə mənimsəyərək, Azərbaycan demokratiyasını inkişaf etdirmək yolu ilə Azərbaycan türklüyünü müasir mədəni millətlər səviyyəsinə çatdırmaq üçün bütün ömrünü sərf etmiş böyük

Demokrat və İnqilabçı...

Böyük iman və məhrumiyyətlər bahasına başa gələn mücadilə dolu təvazökar həyatı milli istiqlal uğrunda əbədi böyük həssaslıqla titrəyəcək gələcək istiqlalçı Azərbaycan vətənpərvərləri üçün daim örnək və ilham qaynağı olacaq böyük Xalq Xadimi...

Fövqəladə cəsarət, mətanət və möhkəm mücadilə ruhu ilə dost təqdirilərini qazandığı kimi düşmən heyretlərinə də səbəb olan beynəlmiləl şöhrətə malik əzmkar siyasət adamı...

Nəhayət, istiqlal və hürriyyət zövqünü dadandan sonra bu qiymətsiz nemətlərdən məhrum olmanın acısını da duymuş, lakin yenə bir gün bu nemətlərə qovuşmağa yönəlmiş mücadiləsində iman və mübarizə ruhu əsla sönməyən, müstəbid işğal zülmü altında inləyən bir millətin hürriyyət və istiqlal simvolu...

Budur Azərbaycan türklüyünə olduğu kimi, rus məhkumu türklərə və bütün türklüyə də xidmətləri keçmiş, 70-ci doğum ilini qürur və sevinclə qeyd etdiyimiz Rəsulzadə isminin ifadə etdiyi mənə.

Bəli, Rəsulzadə isminin ifadə etdiyi mənə bu qədər böyük və çoxşaxəlidir. Bu qənaət sadəcə biz azərbaycanlılaramı xasdır? Əsla! Bu eyni zamanda hər bir qədərbilən milliyyətçi türkün qənaətidir.

Bu yaxınlarda – 30 may 1953-cü ildə mətbuata 50 il xidmət etmiş qəzet əməkdaşları üçün Türk Mətbuat Birliyi tərəfindən təşkil olunan və bütün ölkədə böyük ilgi ilə izlənilən yubiley mərasimində yubileyləri tamam olan görkəmli şəxsiyyətlər içərisində xüsusi yeri olan möhtərəm Rəsulzadənin şərafinə İstanbulun seçilmiş ziyalı təbəqəsi tərəfindən göstərilən münasibət, səlahiyyətli şəxslər tərəfindən söylənilən təqdir və hörmət dolu cümlələr, hələ məra-

simin sonuna doğru heç Rəsulzadənin belə tanımadığı ixtiyar bir türkün “Böyük insan, böyük mücahid, qoca türk” deyə boynuna sarılaraq, onu içdən gələn bir sevgi ilə necə öpüb bağrına basdığı həyacanlı səhnə hələ də bütün həyacan və təfərrüatı ilə gözlərimin önündə canlanmaqdadır.

Bəli, böyük insan, böyük mücahid, qoca türk... Daha neçə böyük işləri yerinə yetirmək, məmləkətinə və millətinə möhtac olduğu xidməti göstərə bilməyin üçün Cənab Haqq sənə uzun və məsud ömürlər bəxş eləsin.

“Azərbaycan”, № 10-11, 1954, s. 20-22.

**S.Təkinərin M.Rəsulzadənin vəfatı ilə əlaqədar Azərbaycan Kültürünü Tanıtma Dərnəyinin təşkil etdiyi mərasimdə
(13 mart 1955) nitqi**

Vaxtsız ölümü ilə hamımızı dərin bir qəmə qərq etmiş Azərbaycan milli hərəkatının şanlı öndəri, mərhum Məhəmmədəmin Rəsulzadə bəşər tarxinin nadir, müstəsna şəxsiyyətlərindən idi.

Bəli, qara günümüzün vəfalı dostları, dünya mədəniyyəti! Müstəsna zəka, fəvqəlbəşər iradə, yüksək xasiyyət və tükənməz enerji ilə yarım əsrə qədər müqəddəs mübarizədə bir məşəl kimi yolumuzu aydınlatmış bəsirətli öndəri, nəcib və əsl insanı artıq itirmiş olduq.

Bəli, artıq onun xoş və optimist sevimli çöhrəsindən, çalışma və mücadilə eşqinə ilham verən inandırıcı kəlamlarından, iman, iradə və qətiyyət təlqin edən iti nəzərlərindən məhrum oluruq.

Azərbaycan türklüyü kimi, rus məhkumu türklər və ümumtürk dünyasının əbədi minnətdarlıq və şükranlıqla anacağı mərhum Rəsulzadənin həyat və fəaliyyətinin gələcək nəsillərə bir çox tərəfdən təsir göstərəcəyi danılmazdır.

Mərhum Rəsulzadə hər şeydən əvvəl bir Azərbaycan istiqlalçısıdır, çünki böyük tarixi hücumlar və hərəkatlarla dolu olan Azərbaycan istiqlal hərəkatının hər səhifəsi onun şərəfli adı ilə sıx bağlıdır və o, bu hərəkatın bir nömrəli mücahidi idi.

Rəsulzadə böyük vətənpərvər idi, çünki fəaliyyətinin 50 ilədək çoxunu ən çətin və sıxıntılı günlərində belə heç bir qüvvə

onu vətəninə düşünməkdən, vətəninə qovuşmaq üçün çalışıb vuruşmaqdan çəkindirə bilməmişdir.

Rəsulzadə məşhur milliyyətçi idi, çünki o zamana qədər Azərbaycan cəmiyyətində ümmət millətçiliyi şəklində təzahür edən "milliyyət" məfhumu onun təsis etdiyi "Açıq söz" vasitəsi ilə yetişmiş, başqa bir sözlə, cəmiyyətə hakim olan siyasi məfkurə onun qoyduğu yol ilə klerikal sistemdən qurtularaq milli mədəniyyət sisteminə doğru inqilab etmişdir. Bundan başqa onun "Rusiyada müsəlmanlıq" və ya "Rusiyada sosializm" kimi kosmopolit cərəyanlardan ayrılaraq milli demokratizmə üstünlük verməsi və onu təşviq etməsi də millətçiliyin əsəri idi.

Rəsulzadə böyük türkçü idi, çünki o, bütün mədəni və siyasi fəaliyyətində yalnız Azərbaycan türklüyünü deyil, bütün rus məhkumu türkləri bir an olsun diqqətsiz qoymamışdır. Məsələn, "Açıq söz" bütün rus məhkumu türklərin də qurtuluş davasını dəstəkləmiş və 1917-ci ildəki Ümumrusiya müsəlmanlarının Moskva qurultayında onun müdafiə və qəbul etdirməyə müvəffəq olduğu tezis bütün məhkum türklərin qurtuluşunu hədəfə almışdır.

Mərhum Rəsulzadənin türkçülüüyü haqqında rus məhkumu millətlərin qurtuluş hərəkatının tanınmış liderlərindən möhtərəm Cəfər Seyidəhməd Kırımər özünə yolladığı bir məktubda belə yazır:

"Sizi şəxsən 1917-ci ildə, Moskva qurultayında tanımaq bəxtiyarlığına nail olmuşdum. Bütün Rusiya müsəlmanlarının daim rəhmətlə anacağı Əlimərdan bəy Topçubaşını da orada hörmətlə salamlamışdım. Siz – Azərbaycanımızın əziz övladları o qurultayın düşüncə və həyəcanına ən qüvvətli təsir göstər-

diniz.

Tərkibində olduğum Krım nümayəndə heyəti də o dövrdə sizlər kimi Rusiyanın federasiya şəklində qurulmasına tərəfdar idi. Bu fikir birliyi, tezisimizi ən müvəffəqiyyətli şəkildə azərbaycanlı qardaşlarımızın təsbit və sizin ən yüksək həyəcan, müstəsna nətiqləklə müdafiə etdiyiniz həmin anda açıq ifadə edilməsə də, “Türk yurdu” ilə əməkdaşlığınızdan türkçülüynüzə inanmış məni sizə yalnız fikrən deyil, ruhən də, qəlbən də bağlamışdı”.

Mərhum Rəsulzadə böyük demokrat idi, çünki o, dünya millətləri qarşısında təntənəli surətdə elan edilmiş İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin “İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal” prinsiplərini bütün səmimiyyəti ilə mənimsəmiş və gənc Azərbaycan demokratiyasının inkişafı üçün heç bir fədakarlıqdan çəkinməmişdir. Lideri olduğu partiyanın demokratiyaya göstərdiyi səmimiyyəti və verdiyi önəmi qısa ömürlü milli Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin bütün dövründə tam aydınlığı ilə görməkdəyik.

Mərhum Rəsulzadə böyük inqilabçı idi, çünki onu daim dövrün hakim düşüncəsini təqdir və öndərlik etdiyi hərəkata tətbiq edən görürük. Onu daim cəmiyyətdə radikal və mütərəqqi dəyişiklikləri əhatə edən yeni fikirlərin çarçısı kimi görürük. Durmadan, dönmədən, daim irəliyə, daim tərəqqiyə doğru hərəkət onun mücadiləsinin parolu idi. Mərhum Rəsulzadə mücadiləsindəki zəfərin təminatını daim müsbət və mütərəqqi fikirlərin tələbkarlığı və həssaslıqla tətbiqində görmüşdür.

Mərhum Rəsulzadə böyük xalq xadimi idi, çünki onun xalqın xidmətində keçən məhrumiyyət dolu təvazökar həyatı gələcək

nəsillər üçün daim ən yaxşı örnək olacağına şübhə edilməməlidir.

Mərhum Rəsulzadə dünya şöhrətli və idealist siyasət adamı idi. Çünki 35 ildən bəri dünya ensiklopediyaları və müxtəlif dillərdə yazılan əsərlərdə qeyd edilməkdən başqa, böyüklü-küçüklü bütün dövlətlərin arxivlərində Azərbaycan davasına aid qovluqları bəzəyən sənədlərin Rəsulzadə adı ilə nə dərəcədə bağlı olduğu kimsə üçün naməlum deyil. Çünki Rəsulzadənin adı dost təqdirilərini qazandığı kimi, düşmən heyrətlərinə də səbəb olmuşdur.

Mərhum Rəsulzadənin elmi-ədəbi cəbhəsi də mühüm bir tədqiqat mövzusu olacaqdır. Mərhumun Azərbaycan tarixinə dair sistemli və müntəzəm çalışmaları vardır ki, bütün bu çalışmalar mükəmməl, elmi əsaslı Azərbaycan tarixinin meydana gəlməsinə yönəlmişdir. Belə bir əsərin ərsəyə gətirilməsi mümkün olmadısa da, bu sahədəki sistemli tədqiqatları gələcəkdə həmin mövzunu işləməyə təşəbbüs edənlər üçün əsaslı və hazır bir mənbə olacaqdır.

Bundan başqa bir sıra ciddi əsərləri, ensiklopediyaları bəzəyən çoxsaylı yazıları onun elmi-ədəbi şöhrətini Azərbaycan hüdudlarından çox uzaqlara aparmışdır. Xüsusilə uzun və məhsuldar çalışmaların məhsulu olaraq ərsəyə gətirdiyi “Azərbaycan şairi Nizami” əsəri mərhumun tanınmış tədqiqatçı kimi şöhrət tapmasına səbəb olmuşdur. Böyük şair və mütəfəkkir Nizami haqqında apardığı dərin tədqiqatın nəticəsi olaraq, şairin milliyyət, məfkurə və yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə aid məsələlərdə gəldiyi dünya əhəmiyyətli orijinal nəticələr, klassik ədəbiyyat və fəlsəfə tədqiqi ilə məşğul olan mütəxəssislərin

diqqətini çəkmişdir, bütün bu xüsusiyyətlər əsərə verilən bir çox nüfuzlu qiymətləndirmələrdə özünü göstərmişdir.

Volqa-Ural türklərinin tanınmış elm və siyasət adamlarından möhtərəm Abdulla Battal Taymas mərhum Rəsulzadənin elmi, ədəbi çalışmalarına dair vaxtilə özünə yolladığı bir məktubunda bunları demişdir:

“Mühacirət dövrünüzdə müxtəlif məmləkətlərdə gördüyünüz nəşriyyat işi sizin uca amal yolunda necə qeyrətlə, möhkəmliklə və yorulmadan çalışdığınıza şahidlik edir. Üstəlik, xaricdə siyasi nəşriyyat ilə də kifayətlənmədiniz. Qürbətdə ağır yoxsulluq, məhrumiyyət və xəstəlik içində gəncəli şair Nizami haqqında ciddi araşdırma məhsulu olan, həcmi kimi, elmi dəyəri də ağır olan bir əsər yazıb nəşr etdirdiniz”.

İndi və gələcəkdə türk və əcnəbi tədqiqatçıları məşğul edəcək bu misilsiz insanın araşdırmaların mövzusu olacaq bütün xüsusiyyətlərini xülasə edərkən tərəddüdsüz olaraq söyləyə bilərik ki, mərhum Rəsulzadənin üzərində durulacaq ən mühüm cəhət ideoloji yönümdə olacaqdır. Çünki mərhum Rəsulzadə sözün tam mənasında məfkurə daşıyıcısı və aşiq olmuş bir mütəfəkkir idi.

Rəsulzadənin vəfatı xəbərini alan bir İstanbul qəzeti xəbəri belə bitirir:

“Məhəmmədəmin Rəsulzadə rus əsarətindəki türklərin qurtulub bir-birinin ardınca milli dövlət quracaqları haqqındakı tezisi ideologiya halına gətirmiş və bütün ömrünü bu qayəyə həsr etmişdir”.

Nə qədər real və dəqiq qiymətləndirmə. Bəli, mərhum Rəsulzadə bir ideoloq idi və formulə etdiyi doktrina rus məhkumu

millətlərin, əsir türklərin qurtuluş və müstəqil dövlət olaraq təşəkkül edə bilmək zərurətini və imkanlarını ehtiva edirdi.

Mərhum Rəsulzadə bu tezisnin bir doktrina halına gəlməsi üçün çalışmış, həm də çox çalışmışdır. Əvvəla rus məhkumu türklərin istiqlal davasını ilk olaraq nəşr etməklə, milliyyətçilik hərəkatının siyasi bir məfkurə şəklində şüurlanmasına təşəbbüs göstərmiş, daha sonra bu fikrin həyata keçməsi üçün milli demokratizm ilə milli inqilab məfkurəçiliyinin bayraqdarlığını üzərinə götürmüşdür.

Dünyanın siyasi tarixi ilə fikir hərəkatları tarixini böyük əzmkarlıqla tədqiq edərək tarixi hadisələr üzərində nəzəri və məntiqi mühakimələr yürüdən mərhum cəmiyyətin ancaq fikir quruluşları ilə inkişaf edəcəyi haqqında qəti və müsbət qənaətdə idi. Məhz bu zehniyyət mərhumun bütün fəaliyyətinə hakim olmuş və hadisələri yalnız bu yöndən dəyərləndirmişdir.

Son zamanlar “Azərbaycan davası”ndan bəhs etmək zərurətini duyan bəzi şəxslər öz mərəzlərinin və ya qərəzli hisslərinin təsiri altında işin fərqlində olmadan Azərbaycan cəmiyyətinə yetişməmiş ibtidai cəmiyyət şəklində göstərməyə çalışırlar. Yalnız fikir müəssisələrinin əsəri olan bu müqəddəs davanı şəxslərə və ya şəxsi kombinasiyalara bağlamaq təşəbbüslərindən çox mütəəssir olan mərhum “Azərbaycan davası” adı ilə yayınladığı son məqalələrinin birində daim önəm verdiyi bu fikir məsələsinə bir daha toxunmaq zərurətini duymuşdur.

Mərhum Rəsulzadənin demək olar ki, siyasi vəsiyyətnaməsi kimi qəbul edə biləcəyimiz bu yazısından burada bəzi parçaları nəql etməyi faydalı bilirəm:

“Yaxın tariximizdə davanı haqqı ilə təmsil edən fikir müəs-

sisələrini inkar etmək, sadəcə ayrı-ayrı şəxslərin adına çıxarmaq Azərbaycan toplumunun inkişaf etməmiş ibtidai səviyyədə olduğunu söyləmək deməkdir. Halbuki 1918-ci ildə istiqlalını elan edərkən, Azərbaycan türklüyü siyasi fikir cərəyanlarına sahib yetkin toplum idi. Orada Rusiya əsarətindəki bütün türk toplumlarına örnək olacaq milli siyasi ideologiya ilə siyasi fırqə var idi ki, türklüyün federalist cərəyanını təmsil edirdi”.

“...Yaşadığımız mühacirət şərtləri daxilində Azərbaycan davası uğrunda birləşmək milli davanı yaşatmış və yaşadan fikir sistem və müəssisələrinə hörmət etməklə olur. Bunun üçün hər cür kiçik hesablardan və mərkəzi hissələrdən ayrılaraq, ana fikrə önəm vermək lazımdır. Yaxın keçmişini inkar etmək və müqəddəs ideya və şəxsiyyətləri çürütmək qeyrəti ilə meydana atılanlar bilərəkdən və ya bilməyərəkdən böyük davanı kiçildənlərdir. Bu xüsusda hamımızın çox həssas və diqqətli olması vacibdir.

Bunu bilməliyik ki, davamız üç-beş fani adamın inhisarına alınacaq faydasız dava deyildir. O, nəsildən-nəsilə ötürülən fikir müəssisə və şəxsiyyətlərinə sahib faydalı davadır. Təcrübəli böyükləri ilə dəliqanlı gənclərini qopmaz ideal və fikir həmrəyliyi ilə bir-birinə sıx bağlayan bir dava!

Dünənki idealist nəsil ilə bugünkü idealist nəslə bir-birinə bağlayan 36 il bundan öncə, 28 may 1918-ci ildə İstiqlal Bəyannaməsini həyata gətirən böyük fikir hərəkətidir. İstər ölmüş olsun, istər həyatda olsun, istər yaşlı, istər gənc olsun, istər əski mühacir, istər yeni mühacir olsun, bütün azərbaycanlıların bu müqəddəs hərəkətdəki mövqeyi və şəərəfləri əsas ideologiyaya göstərdikləri və göstərəcəkləri sədaqət, bağlılıq və xidmətlərlə mütənasibdir.

Bütün məsələ bu xüsusda həssas davranmaqla bərabər mötədil bir ölçüyə malik olmaq, hadisə, müəssisə və şəxsiyyətləri təqdirdə vətənsəvərlik zərurəti olaraq ədalət və insaf hisslərindən ayrılmamaqdır”.

Budur mərhum Rəsulzadənin fikir və fikir müəssisələrinə verdiyi böyük önəm!..

Sözlərimi möhtərəm ustad Cəfər Kırımərin 70 illiyi münasibəti ilə mərhum Rəsulzadəyə yazdığı məktubun sözləri ilə bitirirəm: “...Bir gün həyatınızı yazacaq bəxtli bir türk gənci yaxud da şəxsiyyətinizi canlandıracaq bir türk sənətkarı ömrünüzün hər dövrünü qavrayıb anladıqca, “mən necə xoşbəxtəm ki, bu yaşamağa dəyər səhifələri canlandırıram” deyə sevinəcəklər, bunların əsərlərini oxuyan və ya seyr edənlər də sizi daim sonsuz məhəbbət, hörmət və rəhmətlə anacaqlar”. Mən də bunu əlavə edirəm: bəli, bu yaşamağa dəyər səhifələri canlandırmaq həqiqətən bir səadət olacaq və bu səadətə çox, həm də lap çox türk gənci mütləq yetişəcəkdir.

“Azərbaycan”, № 12, 1955, s. 41-46.

ADLAR GÖSTƏRİCİSİ

A

Abdulla 8
Abutalıbov R. 17
Adivar A. 114
Ağaoğlu Ə. 76, 106
Ağasibəyli S. 53, 54, 80
Ağsu H. 56, 81
Axundov R. 96
Axundzadə (Aran) M. 36, 37, 38, 56, 58, 73
Axundzadə M.F. 98, 106
Alyot H. 115
Atalay B. 114
Atamalibəyov A. 33, 70, 71
Ataman H. 31, 35, 36, 69
Atatürk M.K. 119
Aylan 56
Azəri (Azəri M.) (bax: Təkinər M.)
Azərtəkin Ə. 10

B

Babaoğlu (Altunqaya) Ə.Ə. 33, 71
Balayev A. 17
Bəşir bəy (bax: Əlizadə B.)

Bəylər S. (bax: Şamil S.)

Burçak R.S. 76, 115

Burjua E. 104

C

Cabbarov F. 22

Camal M. 114

Cavad xan 98

Ceyhun bəy (bax: Hacıbəyli C.)

Cəfəroğlu Ə. 10, 35, 36, 43, 48, 54, 58, 72

D

Daryal F. (bax: Əmircan F.)

Daşqıran T. 46, 76

Davər A. 114

Deqler L.F. 7, 9, 22

Dilşad xanım (bax: Talıbxanbəyli D.)

Düdənginski (bax: Fətəlibəyli-Düdənginski Ə.)

E

Elsevər L. 28, 33, 55, 56, 64

Ə

Əbdülvahab (bax: Yurdsevər Ə.)

Ədib X. 114

Əhməd D. 17

Əkbər ağa (bax: Şeyxülislam Ə.)

Əkbər İ. 31, 64, 65, 68

Əliyev M. 6

Əlizadə B. 49, 53, 78

Əmircan F. 25, 30, 31, 32, 62, 69, 70, 71

Ərkilət H.H.Ə. 56, 81

F

Fərrux 9, 20

Fətəlibəyli-Düdənginski Ə. 51, 53, 65, 67, 68, 70, 71, 77, 78, 112,

Fuad (bax: Əmircan F.)

Füzuli 98

G

Gegeçkəri Y. 47, 77

Gəncə S. 49, 58, 78

Gəncəli M. 17

Gültəkin 102

H

Hacıbəyli C. 51, 52, 54, 64, 77,

79, 112

Həsənov R. 6, 21, 22

Həsənova R. 21

Hidayət (bax: Turanlı H.)

Hitler A. 18, 26, 63, 101,

Hüseynzadə Ə. 106

X

Xantəmirova İ. 17

Xoyski F. 74

Xoyski H. 74

Xoyski Z. 38, 73

İ

İbrahimli X. 61

İsgəndər (İsgəndərli) C. 31, 33, 34, 69

İsmayılı Heydər 33, 70

İsmayılı Həsən 33, 70

İsmayılzadə H. 38, 73

K

Kamal Y. 114

Karçı R. 74

Kazımbəy C. 65, 77, 112

Kerenski A. 31, 65, 66, 77

Kəngərli M. 30, 50, 52, 53, 67

Kırımər C.S. 56, 81, 124, 130

Kremser 19

Q

Qaraxan A. 118

Qarayev Ə. 96

L

Lenin V. 95, 100

Lətif (bax: Elsevər L.)

Lüter M. 104

M

Marks K. 95

Martens 104

Melqunov S. 47, 77, 108, 111

Məhəmmədov H. (bax: Ataman H.)

Məhəmmədzadə M. 10, 25, 26, 27, 35, 37, 38, 43, 47, 57, 59, 61, 62, 63

Məhərrəmov Z. 17

Məmmədli M. 17

Məmmədov A. 21

Məmmədov Ş. 7, 21, 22

Məmmədov Y. 6

Mirzə bəy (bax: Məhəmmədza-də M.)

Mirzəbala (bax: Məhəmmədza-də M.)

Mixaylovski A. 10

Monteskyö Ş. 105

Muğan Ə. 34, 71

Musazadə M. 38, 73

Mustafa bəy (bax: Vəkilli M.)

N

Napoleon 104, 105

Nevzat R. 114

Nərimanov N. 95

Nəsimi 98

Nizami 63, 72, 98, 126, 127

R

Roman Ə. 33, 71

Russo J-J. 105

S

Sadiq (bax: Axundzadə (Aran) M.)

Salahlı Y. 33, 70

Saleh (bax: Gəncə S.)

Salikov Ə. 117

Senyobus 105

Səlim bəy (bax: Ağasibəyli S.)

Sənan S. (bax: Axundzadə (Aran) M.)

Stalin İ. 18, 96, 100, 101, 116

Sultanov H. 96

Sübhi H. (bax: Tanrıövər H.S.) V

Vəkilli M. 55, 56, 58, 80

Ş

Şakir Z. 114

Şamil S. 48, 54, 78, 80

Şeyx Şamil 78, 95

Şeyxülislam Ə. 43, 64, 65, 68,
75, 77, 112

Şirvani S.Ə. 106

Vəlixanlı N. 22

Volter F.M. 105

Y

Yaşat Ə. 33, 70

Yurdsevər Ə. 10, 28, 64

Yusifbəyli N. 106

T

Tahirzadə Ə. 17, 28

Taktak 56

Talıbxanbəyli D. 59, 82

Tanrıövər H.S. 9, 46, 76, 114

Taymas A.B. 135

Tezer xanım (bax: Daşqıran T.)

Təkinər M. 50, 57, 59, 78, 79

Topçubaşı Ə. 124

Trumen H. 39, 74

Turablı (Ağsu) N. 31, 33, 68

Turan Ə. 33, 70

Turanlı H. 55, 80

Z

Zahid xan (bax: Xoyski Z.)

Zeynallı H. 56, 81

Zərdabi H. 106

U

Us A. 114

Us H.T. 113-116

SUMMARY

The book compiles the letters by Mammad Amin Rasulzada (1884-1955), one of the founders of the Azerbaijan Democratic Republic, to the Azerbaijani emigre Suleyman Mammadov (Tekiner) (1917-2006) while in Turkey. A valuable source to learn the history of Azerbaijani migration, these letters date back to 1950-1955. At that time, M.A.Rasulzada was engaged in promoting Azerbaijani history and culture in Turkey and simultaneously continued his anti-Soviet struggle for Azerbaijani independence. Important directions of his activities were also the organizing of Azerbaijani emigrants and the coordinating of their actions. S.Tekiner, a young emigre at that time, was one of the closest allies of M.A.Rasulzada. Despite the age difference, the two had warm relationship based on mutual trust and respect as proved by the letters.

The letters also contain interesting information on the concerns, problems and controversies the Azerbaijani emigration faced. Some of them are dedicated to the tactics against the Soviet regime, a factor that created serious disagreements among the Azerbaijani emigrants in the 1950s.

The most touching of the letters are related to the Independence Day (28 May) and Occupation Day (27 April). S.Tekiner would mail congratulatory letters on the eve of each Independence Day and his condolences on the eve of each Occupation Date. In his responses, M.A.Rasulzada would express his nostalgia for Azerbaijan, his hopes for the future and his assurance for Azerbaijan's re-independence.

Speeches, articles and photos of M.A.Rasulzada and S.Tekiner from different years are also collected in the book.

**MÜHACİRƏT İRSİMİZDƏN:
MƏHƏMMƏDƏMİN RƏSULZADƏNİN
OTUZ MƏKTUBU**

Tərtibçi, ön sözün, qeyd və şərhlərin müəllifi:

Fərhad CABBAROV
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Buraxılışa məsul:

Dəyanət MUSAYEV
pedaqoji elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Məsul redaktor:

Gündüz NƏSİBOV

Bədii redaktor:

Dadaş MUSAYEV

Texniki redaktor:

Təmkin MƏMMƏDLİ

Xülasənin tərcüməsi:

Rusif HÜSEYNOV

Cildin dizaynı:

Elviz İSMAYILOV

Səhifələnmə:

Qoca ABSƏLİMOV